XHAUSTIVE NOTES

ON

THE MEGHADUTA

OF

KALIDAS

COMPRISING

VARIOUS READINGS, THE TEXT WITH THE COMMENTARY OF MALLINATH, LITERAL TRANSLATION IN ENGLISH, LIFE OF KALIDAS, &c., &c.

Registered under Act XXV. of 1867

BOMBAY:

D. V. SADHALE & Co,

BOOKSELLERS AND PUBLISHERS,

KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

INDIAN PRINTING PRESS.

1894.

Digitized by Google

Ind L 1508.7.2

~~Ind L 1508.7.2~~

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE ESTATE OF
CHARLES ROCKWELL LANMAN
MARCH 15, 1941

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY
OCT 5 1996

F

Digitized by Google

PREFACE.

"History in the ordinary sense of the word is," as Professor Max Muller says, "almost unknown to Indian literature." It is, therefore, no wonder if the author of this poem, Kalidas, justly called the Shakespeare of India has, like other Indian renowned authors, lived, so to say in the dark as far as chronology is concerned. Sanskrit Scholars, however, have tried to prove, though not conclusively, that the author of Meghaduta and other excellent and productions must have flourished in the middle of the sixth century, and this doctrine is supported by the following reasons :—

(1) The earliest known authentic reference to him is in the inscription dated 556 Saka or 634 A. D. in which he and Bhâravi are spoken of as being renowned poets; The verse runs thus :—

येना यॉजिन वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिनाजिनवेश्म ।
संविजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

(2) Bána in the beginning of his work, Shribarshacharita, speaks of him as the author of Setukavya, and as Bana flourished in the first half of the seventh century it cannot but be presumed that the poet must have lived earlier i. e. before the seventh century, but how long before this date cannot positively be ascertained from this.

Digitized by Google

(3) Another argument pointing to the same fact is that our poet is quoted by the celebrated commentator of Amarkosa and eminent grammerian, Kshirswami in his works with great awe and respect. As this great writer flourished in the eighth century, we can conclude that Kalidas must have lived before him.

(4) Another and better argument adduced is that our poet had a thorough knowledge of Astronomy and Judical Astrology to which he makes reference in his works every now and then. Instances of this are too numerous to be quoted here, but the most prominent of them may be noticed here with advantage :

(a.) Raghu. 1·46 काप्यभीख्यातयो रासीच्चित्राचन्द्रमसौरिव.

(b.) ,, 2·39 उपस्थिता शोणितपारणामे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव.

(c.) ,, 12·28 विरोधनामाराक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दो रिवग्रहः.

(d.) ,, 7·39 तस्मादपावर्ततकुण्डिनेशः पर्वान्तयेव सीम इवोष्टरश्मेः

(e.) ,, 14.40 छायाहि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमता प्रजाभिः

(f.) Kumar, 7.1 अथौषधीना मधिपस्यवृद्धौ तिथौच जामित्रगुणान्वितायाम् ।
संमतबन्धुर्हिमवन्सुतायाविवाहदिक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ।

(g.) ,, 7,6 मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेनयोगंगतासूनरफल्गुनीषु

Now Indian Astrology contains many Greek terms and these have led several scholars to believe that it is borrowed from the Greek Astrology. O the authenticity of this theory, which is howeve very questionable and on the fact that the Greel

Digitized by Google

Astrology received its perfection after the time of Plato i. e. after the second or the third century of the Christian Era, we can base our argument that our poet flourished after these dates.

(5) There is also one internal evidence which if Mallinath's explanation be taken as correct (but this is very doubtful) would fix his dates. In the commentary to verse 14 part I he explains निचुल and दिङ्नाग as being contemporaries of Kalidas and as the date usually assigned to दीङ्नाग is the middle of the sixth century, the date when our poet flourished connot but be the same.

(6) Another date and the one generally accepted by Scholars in this country is the time when Vikrama, the founder of the Sanvat Era flourished, i. e. one century previous to the Christian Era. It is an undisputed fact that he flourished at the court of Vikrama at Ujjaini, and tradition too has handed him down as patronized by Vikramaditya. To contend against this is rather difficult, because all other accounts save that of Bhoja Prabandha which places him at Dhara the capital of Bhoja, agree in this. This latter theory is supported by Professor Weber, who thinks that our poet was patronized by the Raja Bhoja, whose family and race are, therefore, spoken of in his poem Rughu with special regard. But this is open to doubt, as the Raja Bhoja, the ruler of Kundinapur, the capital of the country of Vidarbha spoken of in Rughu, is quite different from Bhoja, the Raja of Dhara, with respect to whom and his capital, Kalidas has not

Digitized by Google

said a word in any of his works which would not have been the case had he been patronized by him. There is, moreover, nothing that can bespeak his special regard to the Raja in return for the latter's patronage. Besides, the simple love of Urvasi and Sakuntala could not have found favour at the Court of Bhoja of the eleventh century. On the other hand we can find good internal evidence derived from his works in favour of his being patronized by Vikrama. His great love to dwell upon Ujjayini, Mahakala and Shipra becomes clear from verses 30-37. Similar descriptions of the same objects may also be found in his other works. In verses 30 and 31 he describes the city itself, with its cool breezes blowing over the Shipra. He seems to have been so much charmed with the city that he calls it the best part of heaven and believes that it contains all the jewels of the ocean. His fine description of Mahakala in verses 34-36 is inimitable. This clearly shows his long acquaintance with the objects described in his poem and his reference to his patron in his well-known drama of Vikramarvasi was undoubtedly intended to immortalize his name, though the title is variously explained by several scholars.

But Mr. Pandits explanation &c. in his preface toR ughu as "Urvasi of Vikrama *i. e.* a drama of Urvasi dedicated to Vikrama" of appears better. Now all this clearly proves that Kalidas lived in the court of Vikrama, though who this Vikrama was, is not yet ascertained. An attempt has recently been

Digitized by Google

made to show that what is called the Era of Vikrama, 56 B. C., was arrived at by taking the date of the great battle of Korur in which Vikrama finally defeated the Mlenchhas, i. e. 544 A. D., and then by throwing back the beginning of the new Era 600 years before that date i. e. 56 B.C. But this theory is not unanimously accepted.

It is this conclusion as well suggestion of Mallinath in his commentary on verse 14 that we can depend upon as the only available evidence for the proposition that our poet did flourish in the middle of the sixth century.

Kalidas flourished at the court of Vikramaditya, king of Ujjayini and Pravarsena king of Kashmere. By some he is identified with the poet Mitragupta noticed in the third book of Rajatarangini (history of Kashmere). He was appointed Governor of Kashmere by Vikrama, over which he is supposed to have ruled for about four years. During his stay there he seems to have pleased both the Jains and the Vaishnavas by favouring their tenets. He seems to be a devoted worshipper of Shiva and his wife Parvati as will be apparent from his invoking those dieties at the commencement of most of his works. That he invokes Vishnu in some of his works may be attributed to the above mentioned cause. We also find him though rarely invoking the god Brahman. He is usually believed to belong to the class of Brahmins called Saraswats who to the present day use animal food as his "Brahman

Digitized by Google

bufoon," in attendence on the king finds no objection to the roasted meat. Cf. Sakuntala Act 2. विदूषक :—अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ अहारो भुज्यते. He appears to have been an admirer of field sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman. cf. Sakuntala Act 2. 4. अनवरतधनुर्ज्यास्फालनान्क्रूर पूर्व, रविकिरण मसहिष्णुस्वेदले शैरभिन्नम् । अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं, गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति॥ From his love of describing Uijayini and its surroundings though it is evident that he must have passed the greater part of his life there yet it equally appears as probable that he must have been a native of Kasumere, for his description of the Himalaya mountains and the objects thereon is no less striking and exact. He was a great observer and ardent lover of nature. Though the various birds, beasts and flowers aluded to by him in his poems being nearly common to the whole of India, do not assist us much in discovering his birth place, from some of his descriptions of the Himalayan objects we are inclined to think it must, if it is ever to be found, be found in Khasmere. Besides this shows that he must have travalled a good deal. His acquaintanee with the court life appears to be thorough. His kings are attended by Yavana women with bows in hands. In accordance with the generally accepted maxim that "Wealth and learning rarely go hand in hand," our poet seems to have suffered from the pangs of poverty and neglect-a fact which we can fairly conclude from his devout prayer at the conclusion of Vikramorvasi that 'may Fortune and learning, the natural rivals be wedded in that union which (at present), seems

Digitized by Google

impracticable for the welfare of the good. cf. Vikramorvasi. 5. 24. परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्। संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतये स्तसदास्ताम् ॥

"That poetry which relates to kalidas as a poet in beings of an other world must" as Macaulay says, "be at once mysterious and picturesque." Besides nature must be the life and essence of poetry. That it was our "poet's all in all" can hardly be refuted. In this respect he may be justly compared to the great poet Wordsworth. He was so very minute and accurate an observer of nature that we might safely ask what reader would not be charmed and his mind carried away with the subject before him while he is reading his description of the towery summits of Himalaya decked with the diadems of snow, the Peaks of Kailas reflected in the waters of the dark Yamuna, the ripling Ganges laving on the mountain Pine, the musky breezes sending forth their balmy odours over eternal snow, the wilds, where eager hunters roam tracking the lion to his dreary home, the peaks where sunshine ever reigns, the musk deer, that spring ever and anon from their caves, the magic herbs that pour their streamy light from mossy caverns through the darksome night, the wild kine with her busy streaming hair, the fierce elephant, the startled deer, the lotuses that lave their beauties in the heavenly Ganges' wave, the mountain lake, the clefts from which bitumen flowed, the melting snow and the cool gale. Besides this shows so gseat an observation and familiarity with the gorgeous seenery of the Himalaya. Mountains that

Digitized by Google

we have every reason to suppose that he must have spent the greater part of his life in their neighbourhood. We find the idea of a living saffron flower only in his work. Pomegranate and rose, the usual subjects of comparison with other poets, are no where found in has works. Usually he compares women's parts with the following objects :—

(*a*) Their lips with coral hue, the petals of the Nelumbeum, the ripe Bimba, or the Patala flower, or the budding leaves,

(*b*) Their teeth with pearls,

(*c*) their eyes with deer or wine (in brightness) and with lotus (in beauty),

(*d*) Their faces with the moon,

(*e*) Their thighs with the plantain,

(*f*) Their knitting of the eyebrows with waves, and has their teeth pointed, button heavy, waist emaciated, navel deep, breast projecting, and gait slow. The generally makes them write their love letters on the rind of the birch with mineral dyes or on leaves with their nails. His language is simple and flowing and rich in unparalleled similies and general truths. His metres and grammatical constructions are plain and generally known. He is justly praised for the happy choice of subjects and the complete attainments of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of the feelings and the richness of his imagination. He shows his acquaintance with the Chinese pottery

Digitized by Google

and silk, and refers in one place to the true cause of Eclipses, and the influence of the moon over tides.

Among the poems that have ever been composed in sanskit, Meghaduta stands first. Short as it is, it transcends every other poem in its completeness, its simplicity of plot and its exact deliniation of the softer and nobler, sentiments. As regards the flight of imagination tenderness and delicacy of sentiments, profussion of poetic imagery, grandeur of description, abundance of pathos and smoothness and felicity of expression as found combined in a single work, it has, we have no hesitation in saying, not only no superior, but indeed no equal in the whole range of Sanskrit literature. There may be poems or detached pieces of composition which may equal it in one or another of the above mentioned respects separately. But this is the only poem which outdoes all others by a happy combination of all these and thus stands unique and matchless as a product of literature. In this poem the poet touches with a master hand and portrays with an uncommon skill such a complex character as the cloud in the form of an intelligent messenger—a character partaking of the qualities of both the animate and the inanimate objects. He keeps up this double character with remarkable exactness even in minute details. And we are by no means far from truth when we say that in the whole poem not a single discrepancy concerning the twofold character could be found which mars the beauty of a connected whole. . . . .

Digitized by Google

Moreover, of all poems written by Kalidas Meghaduta is the best and the sweetest. Here the poet takes a bold flight and gives a full scope to his imagination which rising higher and higher ends in all that is truly beautiful, glorious, tender, lovely and sweet. His descriptions are not only true to nature and thus possess more than a life-like interest, but being clothed with the lovely and gorgeous poetic garb are singularly striking and lull the reader's mind into a genuine pleasure which nothing but the unique power which the poet possessed can produce. The style of Meghaduta is flowing, vivid and forcible, and is full of pathos and passion in the deliniation of which the poet excelled. We do not pass a single verse—nay a single line, that does not contain a strong and conclusive proof of either the poet's love and minute observation of nature or his thorough acquaintance with the human feelings or his keen sense of the sublime and the beautiful or his versatile mind and profound erudition.

The poem as a special feature abounds in pithy and pregnant generalizations which strike with their vivid and impressive truths the mind of even manuscript? even the most superficial reader and thus render it highly interesting and instructive. What man is there who will not be touched and cheered with the universal truths contained in such lines as the following :—

(*a*) कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकांततोवा । नीचैर्गच्छत्युपरिच दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ (*b*) नक्षुद्रोऽपिप्रथमसुकृता पेक्षया संश्रयाय । प्राप्ते मित्रे भवति

Digitized by Google

विमुखः किंपुनर्यस्तथोच्चैः ॥ (c) मन्दायन्ते नखलुसुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः (d) प्रायः सर्वोभवति करुणावृत्तिरात्मान्तरात्मा.

What man is there who will not be enlightened by :—

(a.) रिक्तः सर्वो भवतिहिलघुः पूर्णता गौरवाय "All void of essence are neglected. Fullness tends to greatness."

(b) याच्ञा मोघावरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा "It is better if the request to the good turns out fruitless than it be made to a mean person with success."

(c.) कैवानस्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः "What persons, that attempt fruitless undertaking do not become the object of contempt."

His famous works are :—रघुवंश, कुमारसंभव, मेघदूत, ऋतुसंहार. अभिज्ञान शाकुंतल, विक्रमोर्वशी, मालविकाग्निमित्र, Poems of नलोदय and some others.

The fame of the poet is so great that even the short review of one of his best productions which we have taken above may appear to some as superfluous or unnecessary. Yet regard being had to the class of readers for whom his little volume is mostly intended, we trust it will not be found altogether out of place.

Digitized by Google

Digitized by Google

अथ

मेघदूतम्

संजीविन्या समेतम्।

पूर्वमेघः

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम्।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः॥
शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम्।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम्॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते॥
"आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति शास्त्रात्काव्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः[1]
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥ १॥

कश्चिदिति॥ स्वाधिकारात्स्वनियोगात्प्रमत्तोऽनवहितः॥

---

१ स्वाधिकारप्रमत्तः इतिपाठान्तरम्।

Digitized by Google

"प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् । तस्मात्पञ्चमी॥ अतएवापराधाद्धेतोः । कान्ताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण । दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ "गुरुस्तु गींष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे" इति शब्दार्णवे ॥ वर्षभोग्येण संवत्सरभोग्येण ॥ "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । "अत्यन्तसंयोगे च" इति समासः । "कुमति च" इति णत्वम् । भर्तुः स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य "द्वितीया—" इति योगविभागात्समासः ॥ कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः ॥ "विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राण्युदकानि येषु तेषु । पावनेष्वित्यर्थः ॥ छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्समासः॥ स्निग्धाः सान्द्राश्छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ "स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे" इति । "छायावृक्षो नमेरुः स्यात्" इति च शब्दार्णवे ॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥ "वहिवस्यार्तिभ्यश्च" इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः॥ चक्रे कृतवान्॥ अत्र रसो विप्रलम्भाख्यः शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अतएवैकत्रानवस्थानं सूचितमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥ सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्ता

Digitized by Google

वृत्तम् । तदुक्तम्—"मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ ताद्गुरूचेत्" इति ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ । अबलाविप्रयुक्तः कान्ताविरही । कनकस्य वलयः कटकम् ॥ "कटकं वलयोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्पराद्धःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः ॥ "कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्पराद्धः" इति शाश्वतः ॥ विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः । कतिचिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । "शेषान्मासान्गमय चतुरः" इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा । आषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमास्याषाढी ॥ "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यण् । "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् ॥ साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ "सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्" इत्यण् ॥ तस्य प्रथमदिवस आश्लिष्टसानुमाक्रान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्खातकेलयः ॥ "उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते" इति शब्दार्णवे ॥ तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः ॥ "तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः" इति हलायुधः ॥ स चासौ गजश्च तमिव प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपालुप्तोपमा ॥ केचित् "आषाढस्य प्रथमदिवसे" इत्यत्र

Digitized by Google

"प्रत्यासन्ननभसि" इति वक्ष्यमाणनभोमासस्य प्रत्यासन्नत्वार्थं "प्रथमदिवसे" इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम्। प्रथमातिरेके कारणाभावान्नभोमासस्य प्रत्यासन्नत्वार्थमित्युक्तमिति चेन्न। प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः। अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात्। विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात्। प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः॥ ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न। उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत्॥ तथा च काव्यारम्भ एवाप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः। कथं तर्हि "शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः। दशदिवसाधिक्यादिति चेत्स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति संतोष्टव्यम्। तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं "प्रथमदिवसे" इति॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे॥३॥

तस्येति॥ राजानो यक्षाः॥ "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः" इति विश्वः॥ राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः॥ "राजराजो धनाधिपः" इत्यमरः। "राजाहः

सखिभ्यष्टच् " इति टच्प्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः । अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतुकाधानहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य ॥ " कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः " इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य पुरोऽग्रे कथमपि । गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ " ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः " इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तयामास ॥ " ध्यै चिन्तायाम् " इति धातोर्लिट् ॥ मनोविकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह— मेघालोक इति ॥ मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि प्रियादिजनसंगतस्यापि चेतश्चित्तमन्यथाभूता वृत्तिर्व्यापारो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन्दूरसंस्थे सति किं पुनः । विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेघसंदर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तं दण्डिना—" ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः " इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्किं कृतवानित्यत आह—

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥

प्रत्यासन्न इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः ।

Digitized by Google

नभसि श्रावणे ॥ "नभः खं श्रावणो नभाः" इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्ने आषाढस्यानन्तरं संनिकृष्टे । प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात् "उत्पन्नानर्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्" इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबन्धो जीमूतः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः । "मूतः स्यात्पटबन्धेऽपि" इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण प्रथमज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् ॥ "लृट् शेषे च" इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदाल्लृट्प्रत्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥ "तृतीयाकर्मणोरन्यतरस्याम्" इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात् । पक्षे कर्तरि तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः ॥ "कुटजो गिरिमल्लिका" इति हलायुधः ॥ कल्पितार्घाय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥ "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः ॥ तस्मै जीमूताय ॥ "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन्व्याजहार । कुशलागमनं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ नाथेन त्वत्र "प्रत्यासन्ने मनसि" इति साधीयान्पाठः कल्पितः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः । यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः "अ-

Digitized by Google

षाढस्य प्रथमदिवसे" इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधाय परित्रतः॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

धूमेति॥ धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क्व। अचेतनत्वात्संदेशानर्ह इत्यर्थः। पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः॥ "करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः॥ प्राणिभिश्चेतनैः॥ "प्राणी तु चेतनो जन्मी" इत्यमरः॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः। संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क्व। इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थेद्युक्तत्वात्॥ "इष्टार्थेद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः॥ संप्रदानत्वात्कुशलप्रश्नेनाभिमुखीचकारेत्यर्थः। अपरिगणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं ययाचे याचितवान्॥ "याचृ याच्ञायाम्" ॥ तथाहि। कामार्ता मदनातुराश्चेतनाश्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः। कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाच्ञा न विरुध्यत इत्यर्थः॥ अत्र मेघसंदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालंकारः। तदुक्तम्—"विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्। विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा"॥ इति। सा चार्थान्तरन्यासानु-

Digitized by Google

प्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

संप्रति याच्ञाप्रकारमाह—

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

जातमिति ॥ हे मेघ, त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते ॥ "निष्ठा" इति भूतार्थे क्तः। "मतिबुद्धि—" इत्यादिना वर्तमानार्थत्वेऽपि "क्तस्य च वर्तमाने" इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात्समासो न स्यात्। "क्तेन च पूजायाम्" इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम्। महाकुलप्रसूतमित्यर्थः। कामरूपमिच्छाधीनविग्रहम्। दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः। मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि। तेन महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधिवशाद्दैवायत्तत्वात् ॥ "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः ॥ वशमायत्ते ॥ "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः ॥ दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः ॥ ननु याचकस्य याच्ञायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य दैवाद्याच्ञाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एवोपयोग इत्याह—याच्ञेति ॥ तथाहि। अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा मोघा निष्फलापि वरमीषत्प्रियम्। दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याच्ञावैफल्यादीषत्प्रियत्वमिति भावः ॥ अधमे निर्गुणे याच्ञा लब्ध-

Digitized by Google

कामापि सफलापि न वरम् । ईषत्प्रियमपि न भवती-त्यर्थः ॥ "देवाद्भृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये" इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रेयोऽलंकारः । तदुक्तं दण्डिना—"प्रेयः प्रियतराख्यानम्" इति ॥ एत-दाद्ये पादत्रये चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

संतप्तानामिति ॥ हे पयोद, त्वं संतप्तानामातपेन वा प्रवासविरहेण वा संज्वरितानाम् ॥ "संतापः संज्वरः समौ" इत्यमरः ॥ शरणं पयोदानेनातपखिन्नानां मोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥ "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः ॥ तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन वि-श्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम संदेशं वार्तां प्रि-यायाः हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी॥ संदेशहरणेनावयोः संतापं नुदेत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्यावर्तकं तत्राह—गन्तव्येति ॥ बहिर्भवं बाह्यम् ॥ "बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च" इति यञ् ॥ बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तया धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्ता ॥ "हर्म्यादि धनिनां वासः" इत्यमरः ॥ अनेन व्यावर्तकमुक्तम् ॥ अलका नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्व-

Digitized by Google

राणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या। त्वया गन्तव्येत्यर्थः॥ "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्वासनमानुषङ्गिकं फलमित्याह—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः॥८॥

त्वामिति॥ पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वाम्। पन्थानं गच्छन्ति ते पथिकाः॥ "पथः ष्कन्" इति ष्कन्प्रत्ययः॥ तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृकाः। प्रत्ययात्प्रियागमनविश्वासात्॥ "प्रत्ययोऽर्धानशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः॥ आश्वसन्त्यो विश्वसिताः॥ श्वसिधातोः शत्रन्तात् "उगितश्च" इति ङीप्॥ तथोद्गृहीतालकान्ता दृष्टिप्रसारार्थमुन्नमय्य धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते। अत्युत्कण्ठतया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः॥ मदागमनेन पथिकाः कथमागमिष्यन्तीत्यत्राह—तथाहि। त्वयि संनद्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां क उपेक्षेत। न कोऽपीत्यर्थः। अन्योऽपि मद्व्यतिरिक्तोऽपि यो जनोऽहमिव पराधीनवृत्तिः परायत्तजीवनको न स्यात्। स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति भावः॥ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः। तदुक्तम्—"कार्यकारणसामान्यविशेषाणां परस्परम्। समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः॥" इति लक्षणात्॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्त इत्याह—

Digitized by Google

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

मन्दं मन्दमिति ॥ अनुकूलः पवनो वायुस्त्वां मन्दं मन्दम् । अतिमन्दमित्यर्थः ॥ अत्र कथंचिद्दीप्सायामेव द्विरुक्तिर्निर्वाह्या । "प्रकारे गुणवचनस्य" इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुब्लुकि मन्दमन्दमिति स्यात् । तदेवाह वामनः—"मन्दमन्दमित्यत्र प्रकारार्थे द्विर्भावः" इति ॥ यथा सदृशम् । भाविफलानुरूपमित्यर्थः ॥ "यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वर्थानतिक्रमे" इति यादवः ॥ नुदति प्रेरयति । अयं सगन्धः सगर्वः । संबन्धीति केचित् ॥ "गन्धो गन्धक आभोदे लेशे संबन्धगर्वयोः" इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ ते तव वामो वामभागस्थः ॥ "वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च" इति शब्दार्णवे ॥ चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहरति ॥ इदं निमित्तद्वयं वर्तते वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह—गर्भेति ॥ गर्भः कुक्षिस्थो जन्तुः ॥ "गर्भोऽपकारके ह्यग्नौ सुखे पनसकण्टके । कुक्षौ कुक्षिस्थजन्तौ च" इति यादवः ॥ तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षण उत्सवः । सुखहेतुत्वादिति भावः ॥ "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः ॥ तस्मिन्परिचयादभ्यासाद्धेतोः खे व्योम्नि । आबद्धमालाः ॥ गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तय इत्यर्थः ॥ ऊक्तं च कर्णोदये—"गर्भं बला-

Digitized by Google

का दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात्" इति॥ बलका बलाकाङ्गना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं सेविष्यन्ते॥ अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं तद्विस्तरभयान्नालेखि॥

न च तस्या नाशाद्व्रतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास इत्याह—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि १०

तां चेति॥ हे मेघ, दिवसानामवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने तत्परामासक्ताम्॥ "तत्परे प्रतितासक्तौ" इत्यमरः॥ अतएवाव्यापन्नाममृताम्। शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः। एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी ताम्। पतिव्रतामित्यर्थः॥ "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् नकारश्च॥ भ्रातुर्मे जायां भ्रातृजायाम्। मातृवन्निःशङ्कदर्शनीयामित्याशयः। तां मत्प्रियामविहतगतिरविच्छिन्नगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि चालोकयिष्यस एव॥ तथाहि। आशातितृष्णा॥ "आशा दिगतितृष्णयोः" इति यादवः॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्धनम्। वृन्तमिति यावत्। आशैव बन्ध आशाबन्धः कर्ता॥ प्रणयि प्रेमयुक्तमत एव कुसुमसदृशम्। सुकुमारमित्यर्थः। अत एव विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलमङ्गनानां हृदयं जीवितम्॥ "हृदयं जीविते चित्ते वक्षस्या-

Digitized by Google

कूतयोः" इति शब्दार्णवे ॥ प्रायशः प्रायेण रुणद्धि प्रतिबध्नाति ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति सहायसंपत्तिश्चास्तीत्याह—

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
आ कैलासाद्बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११

कर्तुमिति ॥ यद्गर्जितं कर्तृ महीमुच्छिलीन्ध्रामुद्भूतकन्दलिकाम् ॥ "कन्दल्यां च शिलीन्ध्रा स्यात्" इति शब्दार्णवे॥अत एवावन्ध्यां सफलां कर्तुं प्रभवति शक्नोति। शिलीन्ध्राणां भाविसस्यसंपत्तिसूचकत्वादिति भावः । तदुक्तं निमित्तनिदाने—"कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः संपन्नसस्यां कथयन्ति धात्रीम्" इति ॥ तच्छ्रवणसुभगं श्रोत्रसुखम् । लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का मानसे सरस्युन्मनसः । उत्सुका इति यावत् ॥ "उत्क उन्मनाः" इति निपातनात्साधु ॥ कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वाद्धिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ बिसकिसलयानां मृणालाग्राणां छेदैः शकलैः पाथेयवन्तः । पथि साधु पाथेयं पथि भोज्यम् ॥ "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" ॥ तद्वन्तः । मृणालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राजहंसा हंसविशेषाः ॥ "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः ॥ नभसि व्योम्नि भवतस्तव । आ कैलासात्कैलासपर्यन्तम् ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ सहायाः

सयात्राः ॥ "सहायस्तु सयात्रः स्यात्" इति शब्दार्णवे ॥ संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् १२

आपृच्छस्वेति ॥ प्रियं सखायं प्रियसखम् ॥ "राजाहः-सखिभ्यष्टच्" इति टच् समासान्तः ॥ तुङ्गमुन्नतं पुंसां वन्द्यैर्नराराधनीयै रघुपतिपदै रामपादन्यासैर्मेखलासु कट-केषु ॥ "अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिब-न्धेभबन्धने" इति यादवः ॥ अङ्कितं चिह्नितम् । इत्थं सखित्वान्महत्त्वात्पवित्रत्वाच्च संभावनार्हम् । अमुं शैलं चित्रकूटाद्रिमालिङ्ग्यापृच्छस्व साधो यामीत्यामन्त्रणेन सभाजय ॥ "आमन्त्रणसभाजने । आप्रच्छनम्" इत्य-मरः ॥ "आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्" इत्यात्मनेप-दम् ॥ सखित्वं निर्वाहयति—काल इति ॥ काले काले प्रतिप्रावृट्कालम् । सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देनो-च्यते ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ भवतः संयोगं संपर्कमेत्य चिरविरहजमुष्णं बाष्पमूष्माणं नेत्रजलं च ॥ "बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः" इति विश्वः ॥ मुञ्चतो यस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्निग्धानां हि चिरविर-हसंगतानां बाष्पपातो भवतीति भावः ॥

संप्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य १३

मार्गमिति ॥ हे जलद, तावदिदानीं कथयतः । मत्त इति शेषः । त्वत्प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् ॥ "मार्गो मृगपदे मासि सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनि" इति यादवः ॥ शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हम् । अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ पेयग्रहणात्संदेशस्यामृतसाम्यं गम्यते ॥ मे संदेशं वाचिकम् ॥ "संदेशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः ॥ श्रोष्यसि । यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नोऽभीक्ष्णं क्षीणबलः सन् ॥ "नित्यवीप्सयोः" इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥ शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य । पुनर्बललाभार्थं क्वचिद्विश्रम्येत्यर्थः । क्षीणः क्षीणोऽभीक्ष्णं कृशाङ्गः सन् ॥ अत्रापि क्रन्दन्तत्वात्पूर्ववद्विरुक्तिः ॥ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फालनखेदितत्वात्पथ्यामित्यर्थः ॥ तथा च वाग्भटः— "उपलास्फालनक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूः ॥ " इति ॥ पयः पानीयमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्तासि गमिष्यसि ॥ गमेर्लुट् ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् १४

अद्रेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्चित्रकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित् ॥ किंस्विच्छब्दो विकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः ॥ इति शङ्कयोन्मुखीभिरुन्नतमुखीभिः ॥ "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः "मुग्धः सुन्दरमूढयोः" इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणामङ्गनाभिश्चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा ॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन् सरसा आर्द्रा निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ "वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे" इति शब्दार्णवे ॥ अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥ "हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि" इति । "अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च" इति च विश्वः ॥ उदङ्मुखः सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥ खमाकाशमुत्पतोद्गच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति— रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखोनिर्दोषत्वादुन्नतमुखःसन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ "अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च" इति विश्वः ॥ अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्ना-

Digitized by Google

गाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः॥ हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ "संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि। स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥" इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥१५

रत्नेति ॥ रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरो मिश्रणमिव प्रेक्ष्यं दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्यैतद्धनुःखण्डम् ॥ एतदिति हस्तेन निर्देशो विवक्षितः ॥ पुरस्तादग्रे वल्मीकाग्राद्वामलूरविवरात् ॥ "वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः ॥ प्रभवत्याविर्भवति। येन धनुःखण्डेन ते तव श्यामं वपुः। स्फुरितरुचिनोज्ज्वलकान्तिना बर्हेण पिच्छेन ॥ "पिच्छबर्हे नपुंसके" इत्यमरः ॥ गोपवेषस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं वपुरिव। अतितरां कान्तिं शोभामापत्स्यते प्राप्स्यते ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः।
सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किंचित्पश्चाद्व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥

Digitized by Google

त्वयीति ॥ कृषेर्हलकर्मगः फलं सस्यं त्वयि ॥ अधिकरणविवक्षायां सप्तमी ॥ आयत्तमधीनम् ॥ "अधीनो विघ्न आयत्तः" इत्यमरः ॥ इति हेतोः प्रीत्या स्निग्धैः । अकृत्रिमप्रेमार्द्रैरित्यर्थः । भ्रूविलासानां भ्रूविकाराणामनभिज्ञैः । पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पल्लीयोषितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् । मालं मालाख्यं क्षेत्रं शैलप्रायमुन्नतस्थलम् ॥ "मालमुन्नतभूतलम्" इत्युत्पलमालायाम् ॥ सद्यस्तत्कालमेव सीरैर्हलैरुत्कर्षणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथा रुद्ध ॥ तत्राभिवृष्येत्यर्थः ॥ "सुरभिर्घ्राणतर्पणः" इत्यमरः ॥ किंचित्पश्चाल्लघुगतिस्तत्र निर्वृष्टत्वात्क्षिप्रगमनः सन् "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः ॥ भूयः पुनरप्युत्तरेणैवोत्तरमार्गेणैव व्रज गच्छ ॥ तृतीयाविधाने "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥ यथा कश्चिद्बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य ॥ "क्षेत्रं शरीरकेदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति विश्वः ॥ दाक्षिण्यभङ्गभयान्नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्ष इव संचरति तद्वदिति ध्वनिः ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥१७

त्वामिति ॥ आम्राश्चूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो नाम सानुमान्पर्वतः ॥ "आम्रश्चूतो रसालोऽ

सौ " इति । " कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम् " इति चामरः ॥ आसारो धारावृष्टिः ॥ " धारासंपात आसारः " इत्यमरः ॥ तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निर्येन तम् । कृतोपकास्मित्यर्थः । अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यङ्मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा ॥ वहेर्लृट् ॥ तथाहि । क्षुद्रः कृपणोऽपि ॥ " क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे " इति यादवः ॥ संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ॥ " अथ मित्रं सखा सुहृत् " इत्यमरः ॥ प्राप्त आगते सति । प्रथमसुकृतापेक्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति । यस्तथा तेन प्रकारेणोच्चैरुन्नतः स आम्रकूटः किं पुनर्विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं निमित्तनिदाने–" प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवम् " ॥ इति ।

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८

छन्नेति ॥ हे मेघ, परिणतैः परिपक्वैः फलैर्द्योतन्त इति तथोक्तैः । आषाढे वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च मेघवातेनेत्याशयः । काननाम्रैर्वनचूतैश्छन्नोपान्त आवृत पार्श्वोऽचल आम्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबन्धच्छाये । श्यामवर्ण इत्यर्थः ॥ " वेणी तु केशबन्धे जलसृतौ " इति यादवः ॥ त्वयि शिखरं शृङ्गमारूढे सति ॥

" यस्य च भावेन भावलक्षणम् " इति सप्तमी ॥ मध्ये श्यामः शेषे मध्यादन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुर्हरिणः ॥ " हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः " इत्यमरः ॥ भुवः स्तन इव । अमरमिथुनानाम् । खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणीयां दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा संभवतीति कृतम् । यथा परिश्रान्तः कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन्स्वपिति तद्वद्भवानपि भुवो नायिकायाः स्तन इति ध्वनिः ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य॥१९॥

स्थित्वेति ॥ हे मेघ, वने चरन्ति ते वनचराः ॥ " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " इति बहुलग्रहणाल्लुग्भवति ॥ तेषां वधूभिर्भुक्ताः कुञ्जा लतागृहा यत्र तस्मिन् ॥ " निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे " इत्यमरः ॥ तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालम् । न तु चिरं स्वकार्यविरोधादिति भावः ॥"मुहूर्तमल्पकाले स्याद्घटिकाद्वितयेऽपि च" इति शब्दार्णवे ॥ स्थित्वा विश्रम्य । तोयोत्सर्गेण " त्वामासार–" इत्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिर्लाघवाद्वेतोरतिक्षिप्रगमनः सन् । तस्माद्राम्रकूटात्परमनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णोऽतिक्रान्तः । उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्याद्रेः पादे प्रत्यन्तपर्वते ॥ " पादाः प्रत्यन्तपर्वताः " इत्यमरः ॥ वि-

Digitized by Google

शीर्णां समन्ततो विस्तृताम् ॥ एतेन कस्याश्चित्कामुक्या प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते ॥ रेवां नर्मदाम् ॥ "रेवा तु नर्मदा सोमाद्भवा मेखलकन्यका" इत्यमरः ॥ गजस्याङ्गे शरीरे भक्तयो रचनाः। रेवा इति यावत् ॥ "भक्तिर्निषेवणे भागे रचनायाम्" इति शब्दार्णवे ॥ तासां छेदैर्भङ्गिभिर्भीभिर्विरचितां भूतिं शृङ्गारमिव भसितमिव वा ॥ "भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि" इति विश्वः ॥ द्रक्ष्यसि । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ इति भावः ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय२०॥

तस्या इति ॥ हे मेघ, वान्तवृष्टिरुद्गीर्णवर्षः सन् । कृतवमनश्च व्यज्यते । तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तरसवद्भिश्च ॥ "तिक्तो रसे सुगन्धौ च" इति विश्वः ॥ वनगजमदैर्वासितं सुरभितं भावितं च । हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगम् । सुखपेयमित्यर्थः । अनेन लघुत्वं कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायास्तोयमादाय गच्छेर्व्रज । हे घन मेघ, अन्तः सारो बलं यस्य तं त्वामनिल आकाशवायुः । शरीरस्थश्च गम्यते । तुलयितुं न शक्ष्यति शक्तो न भविष्यति । तथाहि । रिक्तोऽन्तः-सारशून्यः सर्वोऽपि लघुर्भवति । प्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ।

Digitized by Google

पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥ अयमत्र ध्वनिः—आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानालुब्धबलस्य वातप्रकम्पो न स्यादिति । यथाह वाग्भटः—"कषायाःस्वादवोऽप्यस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः । किमु तिक्तकषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभोजिनः । वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः ॥" इति ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-
राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् २१

नीपमिति ॥ सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा मृङ्गा वा ॥ "सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे" इति विश्वः ॥ अर्धरूढैरेकदेशोद्गतैः केसरैः किञ्जल्कैर्हरितं पालाशवर्णं कपिशं कृष्णपीतं च ॥ "पालाशो हरितो हरित्" इति । "श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इति चामरः ॥ श्यामवर्गमिति यावत् ॥ "वर्गो वर्णेन" इति समासः ॥ नीपं स्थलकदम्बकुसुमम् ॥ "अथ स्थलकदम्बके । नीपः स्यात्पुलके" इति शब्दार्णवे ॥ दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य । विदित्वेति यावत् । तथा कच्छेष्वनूपेष्वनुकच्छम् ॥ "अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ "जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः" इत्यमरः ॥ आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्ना

मुकुला यासां ताः कन्दलीर्भूमिकदलीः ॥ "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि" इति शब्दार्णवे ॥ जग्ध्वा भक्षयित्वा ॥ "अदो जग्धिः–" इति जग्ध्यादेशः॥ अरण्येष्वधिकसुरभिमतिघ्राणतर्पणम् "दग्धारण्येषु" इति पाठे "दग्धम्" इत्यधिकविशेषणम् ॥ अर्थवशात्कन्दलीश्च दृष्ट्वेत्यन्वयो द्रष्टव्यः॥ उर्व्या भूमेर्गन्धमाघ्राय जललवमुचो मेघस्य ते तव मार्गं सूचयिष्यन्त्यनुमापयिष्यन्ति । यत्र यत्र वृष्टिकार्यं कन्दलीमुकुलनीपकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र त्वया वृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ॥

अम्भ इति ॥ अम्भोबिन्दूनां वर्षोदबिन्दूनां ग्रहणे । "सर्वसहापतितमम्बु न चातकस्य हितम्" इति शास्त्राद्भूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराल एव स्वीकारे । चतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः कौतुकात्पश्यन्तः श्रेणीभूता बद्धपङ्क्तीः ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ बलाका बकपङ्क्तीः परिगणनयैका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये स्वद्गर्जितकाले सोत्कम्पान्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रियसहचरीणां संभ्रमेणालिङ्गितान्यासाद्य । स्वयं ग्रहणाश्लेषसुखमनुभूयेत्यर्थः ॥ त्वां मानयिष्यन्ति । त्वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येति भावः ॥

Digitized by Google

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् २२

उत्पश्यामीति ॥ हे सखे मेघ, मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् ॥ "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः ॥ यियासोर्यातुमिच्छोरपि ॥ यातेः सन्नन्ताद्धेत्वर्थः ॥ ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥ "ककुभः कुटजेऽर्जुने" इति शब्दार्णवे ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ कालक्षेपं कालविलम्बम् ॥ "क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्" इति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्प्रेक्षे ॥ विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते—शुक्लेति ॥ सजलानि सानन्दबाष्पाणि नयनानि येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः ॥ "मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापाङ्गः शिखावलः" इति यादवः ॥ केकाः स्ववाणीः ॥ "केका वाणी मयूरस्य" इत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युद्यातः प्रत्युद्गतः । मयूरवाणीकृतातिथ्य इत्यर्थः । भवान्कथमपि यथाकथंचिदाशु गन्तुं व्यवस्येद्व्यवस्येज्जीत ॥ प्रार्थने लिङ् । "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः । शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ "स्वागतीकृत्य केकाः" इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयोगात्परिणामालंकारः । तदुक्तमलंकारसर्वस्वे—"आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति ॥

Digitized by Google

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३

पाण्डुरिति ॥ हे मेघ, त्वय्यासन्ने संनिकृष्टे सति दशार्णा नाम जनपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः ॥ "केतकीमुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्" इति शब्दार्णवे ॥ केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छाया हरितवर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु ते तथोक्ताः ॥ "प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः ॥ तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुलायनिर्माणैः ॥ "कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ चित्यायां इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥ "चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देशपादपे" इति विश्वः ॥ आकुलानि संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः । तथा परिणतैः पक्वैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि तैरन्ता रम्याः ॥ "मृतावावसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते" इति शब्दार्णवे ॥ तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो हंसा येषु ते तथोक्ता एवंविधाः संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ "पोटायुवतिस्तोककतिपय–" इत्यादिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात् ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

Digitized by Google

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥२४॥

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं यस्यास्ताम् ॥ "लक्षणं नाम्नि चिन्हे च" इति विश्वः ॥ तेषां दशार्णानां संबन्धिनीम् । धीयन्तेऽस्यामिति धानी ॥ "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट् ॥ राज्ञां धानी राजधानी ॥ "कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते" इति वक्तव्यात्समासः ॥ तां प्रधाननगरीम् ॥ "प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते" इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलसितायाः ॥ "विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः" इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते । त्वयेति शेषः ॥ कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यस्मात्कारणात्स्वादु मधुरम् । चला ऊर्मयो यस्य तच्चलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या नाम नद्याः पयः सभ्रूभङ्गं भ्रुकुटियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः । मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत्स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन भणितमपि व्यपदिश्यते । "ऊर्ध्वमुच्चलितकण्ठनासिकं हुङ्कृतं स्तनितमल्पघोषवत्" इति लक्षणात् ॥ पास्यसि ॥ पिबतेर्लृट् ॥ "कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते" इति भावः ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥२५॥

Digitized by Google

नीचैरिति ॥ हे मेघ, तत्र विदिशासमीपे । विश्रामो विश्रमः खेदापनयः ॥ भावार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ तस्य हेतोः । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि "विश्रामो वा" इति चन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्रूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्पैः प्रबुद्धकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्संपर्कात्तव सङ्गात् । पुलका अस्य जाताः पुलकितमिव संजातपुलकमिव स्थितम् ॥ तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरिमधिवसेः । गिरौ वसेरित्यर्थः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । पण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वेश्याः ॥ "वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनी" इति शब्दार्णवे ॥ तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे" इत्यमरः ॥ तमुद्गिरन्त्याविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः । शिलावेश्मभिः कन्दरैर्नागराणां पौराणामुद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥ उत्कटयौवनाः क्वचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रम्भविहाराकाङ्क्षिण्यो मात्रादिभयान्निशीथसमये कंचन विविक्तं देशमाश्रित्य रमन्ते । तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वान्न जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्यातिशोभाकर एव । तदुक्तं दण्डिना—"निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥" इति ॥

Digitized by Google

विश्रान्तः सन्व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम्॥२६

विश्रान्त इति॥ विश्रान्तः संस्तत्र नीचैर्गिरौ विनीता-ध्वश्रमः सन्। अथ विश्रान्तेरनन्तरम्। वनेऽरण्ये या नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरूढानि। अकृत्रिमाणीत्यर्थः॥ "नदनदी-" इति पाठे "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषो दुर्वारः॥ तेषामुद्यानानामारामाणां संबन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि॥ "अथ मागधी। गणिका यूथिका" इत्यमरः॥ "कोरकजालककलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि" इति हलायुधः॥ नवजलकणैः सिञ्चन्नार्द्रीकुर्वन्॥ अत्र सिञ्चतेरार्द्रीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम्। यत्र तु क्षरणमर्थस्तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम्। यथा "रेतः सिक्त्वा कुमारीषु"। "सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि" इत्येवमादि। एवं किरतीत्यादीनामपि "रजः किरति मारुतः"। "अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः" इत्यादिष्वर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये॥ तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या रुजा पीडा॥ भिदादित्वादङ्प्रत्ययः॥ तया क्लान्तानि म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम्। पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः स्त्रियः॥ "कर्मण्यण्"। "टिड्ढाणञ्-" इत्यादिना ङीप्॥

Digitized by Google

तासां मुखानाम् । छायाया अनातपस्य दानात् । कान्तिदानंच ध्वन्यते ॥ "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः ॥ कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुखविकाशो भवतीति भावः ॥ क्षणपरिचितः क्षणं संसृष्टः सन् । न तु चिरम् । गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि २७॥

वक्र इति ॥ उत्तराशामुदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्था उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो यद्यपीत्यर्थः॥विन्ध्यादुत्तरवाहिन्या निर्विन्ध्यायाःप्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तरपथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिम इति वक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जीयन्या विशालनगरस्य ॥ "विशालोज्जयिनी समा" इत्युत्पलः ॥ सौधानामुत्सङ्गेषूपरिभागेषु प्रणयः परिचयः ॥ "प्रणयः स्यात्परिचये याच्ञायां सौहृदेऽपि च" इति यादवः ॥ तस्य विमुखः पराङ्मुखो मा स्म भूः । न भवेत्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकारादाशीरर्थे लङ् । "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विद्युद्दाम्नां विद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यश्चकितैर्लोलापाङ्गैश्चञ्चलकटाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैर्न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितोऽसि । जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥

Digitized by Google

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासंबन्धमाह—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२८॥

वीचीति ॥ हे सखे, पथ्युज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्यास्तस्याः स्खलितेनोपस्खलनेन मदस्खलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च तथा दर्शितः प्रकटित आवर्तोऽम्भसां भ्रम एव नाभिर्यया ॥ "स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः ॥ निष्क्रान्ता विन्ध्यान्निर्विन्ध्या नाम नदी ॥ "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः" इति समासः । "द्विगुप्राप्तापन्नालम्—" इत्यादिना परवल्लिङ्गतामतिषेधः ॥ तस्या नद्याः संनिपत्य संगत्य । रसो जलमभ्यन्तरे यस्य सः । अन्यत्र रसेन शृङ्गारेणाभ्यन्तरोऽन्तरङ्गो भव । सर्वथा तस्या रसमनुभवेत्यर्थः ॥ "शृङ्गारादौ जले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः । तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ ॥ आस्वादे च रसं प्राहुः" इति शब्दार्णवे ॥ ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवो युज्यत इत्यत आह—स्त्रीणामिति ॥ स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेव रागः

प्रकाशनम्। न तु कण्ठत इति भावः ॥ विभ्रमश्चात्र नाभिसंदर्शनादिरुक्त एव ॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयंस्तन्निराकरणं प्रार्थयते—

वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥२९

वेणीति ॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च सलिलं यस्याः सा तथोक्ता। अन्यत्र वेणीभूतकेशपाशेति च ध्वन्यते। रुहन्तीति रुहाः ॥ इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः॥ तटयो रुहा ये तरवस्तेभ्यो भ्रश्यन्तीति तथोक्तैः। जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा। अत एव हे सुभग, विरहावस्थया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन ॥ अतीतस्यैतावन्तं कालमतीत्य गतस्य। प्रोषितस्येत्यर्थः। ते तव सौभाग्यं सुभगत्वम् ॥ "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः ॥ व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती। स खलु सुभगो यमङ्गनाः कामयन्त इति भावः। असौ पूर्वोक्ता सिन्धुर्नदी निर्विन्ध्या ॥ "स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे" इति वैजयन्ती ॥ येन विधिना व्यापारेण कार्श्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः। कर्तव्य इत्यर्थः। स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगस्तदभावनिबन्धनत्वात्कार्श्यस्येति भावः ॥ इयं पञ्चमी मदनाव-

Digitized by Google

स्था । तदुक्तं रतिरहस्ये—" नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्ग-स्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपा-नाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥ " इति ॥ " तामतीतस्य " इति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम् । किंतु सिन्धुर्नाम कश्चिन्नदः काश्मीरदेशेऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्यु-पेक्ष्यमित्याचक्षेत ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ३०

प्राप्येति ॥ विदन्तीति विदाः ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥ ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः ॥ ओकारलुप्ते ष्टषोदरादित्वात्साधुः ॥ उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तानवन्तीस्तन्नामजनपदान्प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां " सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरु-ज्जयिन्याः " इत्युक्तां श्रीविशालां संपत्तिमहतीम् ॥ " शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते " इति शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर व्रज ॥ कथमिव स्थिताम् । सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गता-नाम् ॥ " गौरिला कुम्भिनी क्षमा " इत्यमरः ॥ पुनरपि भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषै-

भुक्तशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैर्हृतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठित-कर्मशेषाणां स्वर्गदानावश्यंभावादिति भावः । कान्ति-रस्यास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलम् । सारभूतमित्यर्थः । एकं भुक्तादन्यत् ॥ "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः ॥ दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रा-न्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यसारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ॥

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥३२॥

दीर्घीकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वहर्मुखेषु ॥ "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्" इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् । मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरम् ॥ "ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः" इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ "सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराङ्ह्वयः" इति यादवः ॥ यद्वा सारसानां हंसानाम् ॥ "चक्राङ्गः सारसो हंसः" इति शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् । विस्तारयन्नित्यर्थः । यावद्वातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचाटु-वाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति च गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परि-मलेन सह या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः ॥ "राग-द्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" इति यादवः ॥ अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः ॥ अङ्गा-

नुकूलो गात्रसुखस्पर्शः। अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहन इत्यर्थः। भवभूतिना चोक्तम्—"अंशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि" इति॥ संवाह्यन्ते च सुरतश्रान्ताः प्रियैर्युवतयः। एतत्कविरेव वक्ष्यति—"संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम्" इति॥ शिप्रा नाम काचित्तत्रत्या नदी तस्या वातः शिप्रावातः॥ शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थम्॥ प्रार्थना सुरतस्य याच्ञा तत्र चाटु करोतीति तथोक्तः। पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्तेत्यर्थः॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः॥ प्रियतमो वल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं संभोगखेदं हरति नुदति। चाटूक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरतिखेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयन्तीति भावः॥ "प्रार्थनाचाटुकारः" इत्यत्र "खण्डितनायिकानुनीता" इति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न संभवति। तस्याः पूर्वं सुरताभावात्पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थं चाटुवचनसाध्यमित्युत्प्रेक्षैवोचिता विवेकिनाम्॥ "ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता" इति दशरूपके॥

इतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकत्रयं व्याख्यायते—

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान्।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्रुमाणां च भङ्गान्
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः॥

हारानिति॥ यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु पण्यवीथिकासु॥ "विपणिः पण्यवीथिका" इत्यमरः॥ रचितान्प्रसारितान्॥ इदं विशेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संबन्

ध्यते ॥ ताराञ्छुद्धान् ॥ "तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके" इति विश्वः ॥ तरलगुटिकान्मध्यमणीभूतमहारत्नान् ॥ "तरलो हारमध्यगः" इत्यमरः ॥ "पिण्डे मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारदे" इति शब्दार्णवे । हारान्मुक्तावलीः । तथा कोटिशः शङ्खांश्च शुक्तीश्च मुक्तास्फोटांश्च ॥ "मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ" इत्यमरः ॥ शष्पं बालतृणं तद्वच्छ्यामान् ॥ "शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्" इत्यमरः ॥ उन्मयूखप्ररोहानुद्गतरम्याङ्कुरान्मरकतमणीन्गारुडरत्नानि । तथा निद्रुमाणां भङ्गान्प्रवालखण्डांश्च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्रमवशेषो येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते । तथानुमीयन्त इत्यर्थः । रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपद्भिरिति भावः ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
दित्यागन्तून्रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥

प्रद्योतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वर उदयनः । प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार । अत्र स्थले तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत् । अत्र नलगिरिर्नामेन्द्रदत्तस्तदीयो गजो दर्पान्मदात्स्तम्भमालानमुत्पाट्योद्धृत्योद्भ्रान्त उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् । इतीत्थंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो

Digitized by Google

जन आगन्तून्देशान्तरादागतान् ॥ औणादिकस्तुन्प्रत्ययः॥ बन्धून्यत्र विशालायां रमयति विनोदयति ॥ अत्र भाविकालंकारः । तदुक्तम्—" अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥" इति॥

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।
योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥

पत्रेति ॥ हे जलद, यत्र विशालायां वाहा हयाः पत्रश्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरहयस्पर्धिनो वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पास्तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः करिणः प्रभेदान्मदस्रावाद्धेतोस्त्वमिव वृष्टिमन्तः । अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः ॥ " सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप् ॥ " अग्रग्रामाभ्यां नयतेः" इति वक्तव्याण्णत्वम् ॥ योधानामग्रण्यो भटश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखमभिरावणं तस्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रहासस्य रावणासेर्व्रणान्क्षतान्येवाङ्कास्तैश्चिह्नानि तैः ॥ " चन्द्रहासो रावणासावसिमात्रेऽपि च क्वचित्" इति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिविद्धभूषणकान्तयः । शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणमिति भावः ॥ अत्रापि भाविकालंकारः ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा
लक्ष्मीं पश्यंल्ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

Digitized by Google

जालोद्गीर्णैरिति ॥ जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतैः ॥ "जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे" इति यादवः ॥ केशसंस्कारधूपैः । वनिताकेशवासनार्थैर्गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येऽपि यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकारत्वाभावादश्वघासादिवत्षष्ठीसमासो न चतुर्थीसमासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । बन्धौ बन्धुरिति वा प्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः उपायनं यस्मै स तथोक्तः ॥ "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः ॥ कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ॥ ललितवनिताः सुन्दरस्त्रियः ॥ "ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इति शब्दार्णवे ॥ तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चिन्हितेषु हर्म्येषु धनिकभवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं पश्यन्नध्वनाध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथा अपनय ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥३३॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्येव छविर्यस्यासौ कण्ठच्छविरिति हेतोर्गणैः प्रमथैः ॥ "गणस्तु गणनायां स्यात्प्रणेशे प्रमथे चये" इति शब्दार्णवे ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् । प्रियवस्तुसाहश्यादतिप्रियत्वं भवेदिति भावः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥ "तद्धितार्थ—" इत्यादिना समासः ॥ तस्य गुरोस्त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कार्त्तिकेय-

Digitized by Google

नीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं यायाः गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ श्रेयस्करत्वात्सर्वथा यातव्यमिति भावः ॥ उक्तं च कान्दे—"आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम्। मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात् ॥" इति ॥ न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किंतु विलासस्थानमपीत्याह—धूतेति ॥ कुवलयरजोगन्धिभिरुत्पलपरागगन्धवद्भिस्तोयक्रीडासु निरतानामासक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि ॥ करणे ल्युट् ॥ "स्नानीयेऽभिषवे स्नानम्" इति यादवः ॥ तेन तिक्तैः सुरभिभिः "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः" इति हलायुधः ॥ सौगन्ध्यातिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या नाम नद्यास्तत्रत्याया मरुद्भिर्मारुतैर्धूतोद्यानं कम्पिताक्रीडमिति धान्नो विशेषणम् ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ३४

अपीति ॥ युग्मम् ॥ हे जलधर, महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानमन्यस्मिन्संन्ध्यातिरिक्तेऽपि काल आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यम् । त्वया स्थातव्यमित्यर्थः ॥ "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी ॥ यावद्यावता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येत्यतिक्रामति । अस्तमयकालपर्यन्तं स्थातव्यमित्यर्थः ॥ यावदित्येतदवधारणार्थं । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽव-

Digitized by Google

धारणे" इत्यमरः ॥ किमर्थमत आह—कुर्वन्निति ॥ श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन्संपादयन्नामन्द्राणामीषद्गम्भीराणां गर्जितानामविकलमखण्डं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ लभेः कर्तरि लृट् ॥ महाकालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥

पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै-
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ३५

पादन्यासैरिति ॥ तत्र संध्याकाले ॥ पादन्यासैश्चरण-निक्षेपैर्नृत्याङ्गैः क्वणिताः शब्दायमाना रशना यासां तास्तथोक्ताः ॥ क्वणतेरकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक—" इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ लीलया विलासेनावधूतैः कम्पितैरत्नानां कङ्कणमणीनां छायया कान्त्या खचिता रूषिता वलयश्चामरदण्डा येषां तैः ॥ "वलिश्चामरदण्डे च जराविश्रुथचर्मणि" इति विश्वः ॥ चामरैर्वाल्व्यजनैः क्लान्तहस्ताः ॥ एतेन दैशिकं नृत्यं सूचितम् । तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे—"खड्गकन्दुकवस्त्रादिदण्डिकाचामरस्रजः । वीणां च धृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यं तद्दैशिकं भवेत् ॥" इति ॥ वेश्या महाकालनाथमुपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकास्त्वत्तो नखपदेषु नखक्षतेषु सुखान्सुखकरान् ॥ "सुखहेतौ सुखे सुखम्" इति शब्दार्णवे ॥ वर्षस्याग्रबिन्दून्प्रथमबिन्दून्प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षानपाङ्गानामोक्ष्यन्ते । "परैरुप-

Digitized by Google

कृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वते" इति भावः। कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यस इति ध्वनिः॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः।
नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या॥३६॥

पश्चादिति॥ पश्चात्संध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं संध्यायां भवं सान्ध्यं तेजो दधानः। उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवस्तेषां वनं मण्डलेन मण्डलाकारेणाभिलीनोऽभिव्याप्तः सन्॥ कर्तरि क्तः॥ भवान्या भवपत्न्या॥ "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" इति ङीष् आनुगागमश्च॥ शान्त उद्वेगो नागाजिनदर्शनभयं ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्तम्॥ "उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि" इति शब्दार्णवे॥ भक्तिः पूज्येष्वनुरागः॥ भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः॥ दृष्टा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन्। पशुप्रतेरार्द्रं शोणितार्द्रं यन्नागाजिनं गजचर्म॥ "अजिनं चर्म कृत्तिःस्त्री" इत्यमरः॥ तत्रेच्छां हर निवर्तय। त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः। गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमार्द्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत्ताण्डवं चकारेति प्रसिद्धिः॥ दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः। दृष्टशब्दस्य "स्त्रियाः पुंवत्—" इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्घटत्वादपूरणीप्रियादिष्विति निषेधात्। भक्तिशब्दस्य प्रि-

यादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यम् । दृढभक्तिरिति शब्दमाश्रित्य मतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् । अदार्ढ्यनिवृत्तिपरत्वे दृढशब्दाच्छिवविशेषस्यानुपकारित्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ॥ भोजराजस्तु— "भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत इति कर्मार्थत्वे भवानीभक्तिरित्यादि भवति । भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवति" इत्याह । तदेतत्सर्वं सम्यग्विवेचितं रघुवंशसंजीविन्यां "दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे" इत्यत्र । तस्माद्दृढभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगरसंचारप्रकारमाह—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः ३७॥

गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियभवनं प्रति गच्छतीनां योषिताम् । अभिसारिकाणामित्यर्थः । सूचिभिर्भेद्यैः । अतिसान्द्रैरित्यर्थः । तमोभी रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या निकष उपलगतरेखा तस्येव स्निग्धं तेजोयस्यास्तया ॥ "स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे रम्ये छीबे च तेजसि" इति शब्दार्णवे ॥ सुदान्नाद्रिगैकदिक्सौदामनी विद्युत् ॥ "तेनैकदिक्" इत्यण्प्रत्ययः ॥

तयोर्वीं मार्गं दर्शय। किंच तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जिताभ्यां मुखरः शब्दायमानो मा स्म भूः। कुतः। ता योषितो विक्लवा भीरवः। ततो वृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः॥ नात्र तोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति विग्रहः। विशिष्टस्येव केवलस्तनितस्याप्यनिष्टत्वात्। न च द्वन्द्वपक्षेऽल्पाच्तरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः। "लक्षणहेत्वोःक्रियायाः" इति सूत्र एव विपरीतानिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मंदायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः॥३८॥

तामिति॥ चिरं विलसनात्स्फुरणात्खिन्नं विद्युदेव कलत्रं यस्य स भवान्सुप्ताः पारावताः कलरवा यस्यां तस्याम् विविक्तायामित्यर्थः॥ "पारावतः कलरवः कपोतः" इत्यमरः॥ जनसंचारस्तत्रासंभावित एवेति भावः। कस्यांचिद्भवनवलभौ। गृहाच्छादनोपरिभाग इत्यर्थः॥ "आच्छादनं स्याद्वलभी गृहाणाम्" इति हलायुधः॥ तां रात्रिं नीत्वा सूर्ये दृष्टे सति। उदिते सतीत्यर्थः पुनरप्यध्वशेषं वाहयेत्। तथाहि सुहृदां मित्राणामभ्युपेताङ्गीकृतार्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया यैस्ते। अभ्युपेतसुहृदर्था इत्यर्थः॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः॥ "कृत्या क्रियादेवतयोः कार्ये स्त्री कुपिते त्रिषु" इति यादवः॥ "कृञः श च" इति चकारात्क्यप्॥ न मन्दायन्ते खलु न मन्दा भवन्ति हि। न विलम्बन्त इत्यर्थः॥ "लोहिं-

Digitized by Google

तादिडाभ्यः क्यष्" इति क्यष् । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः॥३९

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले प्रणयिभिः प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणाम्॥ "ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता" इति दशरूपके ॥ नयनसलिलं शान्तिं नेयं नेतव्यम् ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ॥ अतो हेतोर्भानोर्वर्त्मांशु शीघ्रं त्यज । तस्यावरको मा भूरित्यर्थः ॥ विपक्षेऽनिष्टमाचष्टे–सोऽपि भानुः। नलान्यम्बुजानि यस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी ॥ "तृणेऽम्बुजे नलं ना तु राज्ञि नाले तु न स्त्रियाम्" इति शब्दार्णवे ॥ तस्याः स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुममेव वदनं तस्मात्प्रालेयं हिममेवास्रमश्रु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । नलिन्याश्च भर्तुर्भानोर्देशान्तरे नालिन्यन्तरगमनात्खण्डितात्वमित्याशयः । ततस्त्वयि । करानंशून्रुणद्धीति कररुत् । क्विप् । तस्मिन्कररुधि सति । हस्तरोधिनि सतीति च गम्यते ॥ "बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः ॥ अनल्पाभ्यसूयोऽधिकाविद्वेषः स्यात् । प्रायेणेच्छाविशेषविघाताद्द्वेषो रोषविशेषश्च कामिनां भवतीति भावः । किं च "आत्मानं चार्कमीशानं विष्णुं वा द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति गौरवं च भवेद्

Digitized by Google

ध्रुवम्॥ " इति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम्।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि॥ ४०॥

गम्भीराया इति॥ गम्भीरा नाम सरित्॥ उदात्तनायिका च ध्वन्यते॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वाद्दोषरहिते चेतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले पयसि। प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगः सुन्दरः॥ "सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुर्दिनेतरवासरे। तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः" इति शब्दार्णवे॥ ते तव छाया चासावात्मा च। सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं च प्रवेशं लप्स्यते। अपिशब्दात्प्रवेशमनिच्छोरपीति भावः। तस्माच्छायाद्वारापि प्रवेशावश्यंभावित्वादस्या गम्भीरायाः। कुमुदवद्विशदानि धवलानि चटुलानि शीघ्राणि शफराणां मीनानामुद्वर्तनान्युल्लुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोकनानि॥ "त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्" इति विश्वः॥ एतावदेव गम्भीरायां अनुरागलिङ्गम्। धैर्याद्धाष्टर्यात्। वैयात्यादिति यावत्। मोघीकर्तुं विफलीकर्तुं नार्हसि। नानुरक्ता विप्रलब्धव्येत्यर्थः॥ धूर्तलक्षणं तु—" क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः। उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो विमुञ्चति॥" इति॥

तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम्।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ४१

तस्या इति ॥ हे सखे, प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाखा येन तत्तथोक्तमतएव किंचिदीषत्करधृतं हस्तावलम्बितमिव स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटिर्येन तत्तथोक्तम् ॥ " नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ " इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं वस्त्रा गम्भीरायाः सलिलमेव वसनं नीत्वापनीय ॥ प्रस्थानसमये प्रेयसीवसनग्रहणं विरहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् ॥ लम्बमानस्य पीतसलिलभराल्लम्बमानस्य । अन्यत्र जघनारूढस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि ॥ कृच्छ्रत्वे हेतुमाह—ज्ञातेति ॥ ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तत्पूर्वभागो वा यस्यास्ताम् ॥ " जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः" इति यादवः ॥ विहातुं त्यक्तुं समर्थः । न कोऽपीत्यर्थः ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ४२

त्वदिति ॥ त्वन्निष्यन्देन तव वृष्ट्योच्छ्वसिताया उपबृंहिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य संपर्केण रम्यः । सुरभिरित्यर्थः ॥ स्रोतःशब्देनेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते ॥ " स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः " इत्यमरः ॥

Digitized by Google

स्रोतोरन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यद्ध्वनितं शब्दस्तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः । वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते । काननेषु वनेषूदुम्बराणां जन्तुफलानाम् ॥ "उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः" इत्यमरः ॥ परिणमयिता परिपाकयिता ॥ "मितां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः ॥ शीतो वायुः । देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छोः ॥ गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव नीचैः शनैर्वास्यति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥ संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी ॥ "देवपूर्वं गिरिम्" इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य । न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति । संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम्—"यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति ॥ समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचित्संपाद्यम् ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥४३॥

तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तम् । नित्यसंनिहितमित्यर्थः ॥ पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसंतुष्टः सुरप्रार्थनावशाद्भगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्त्वा तत्र वसतीति

Digitized by Google

प्रसिद्धिः ॥ स्कन्दं कुमारं स्वामिनम् । पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः । पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षुकमेघीकृतविग्रहः सन्व्योमगङ्गाजलार्द्रैः । पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः "धारासंपात आसारः" इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्नपयत्वभिषिञ्चतु । स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ॥ तथा च शंभुरहस्ये—"स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्भृत्यैरधमा याजनक्रिया ॥" इति ॥ स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थेनार्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति ॥ तद्भगवान् । स्कन्द इत्यर्थः ॥ विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः ॥ वासवस्येमा वासव्यः ॥ "तस्येदम्" इत्यण् ॥ त्रासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षया कारणेन । रक्षार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ हुतस्य वहो हुतवहो वह्निस्तस्य मुखे संभृतं संचितम् । आदित्यमतिक्रान्तमत्यादित्यम् ॥ "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः ॥ तेजो हि साक्षाद्भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमित्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थम् । तदुक्तं शंभुरहस्ये– "गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्र्योगिनां तदतकेवर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥" इति ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।

Digitized by Google

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिषस्तेजसो लेखा राजयस्तासां बलयं मण्डलं यस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं भ्रष्टम् । न तु लौल्यात्स्वयं छिन्नमिति भावः । यस्य मयूरस्य बर्हं पिच्छम् । "पिच्छबर्हे नपुंसके" इत्यमरः ॥ भवानी गौरी । पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्रं तत्सामापि तद्योगि यथा तथा कर्णे करोति । दलेन सह धारयतीत्यर्थः । यद्वा कुवलयस्य दलमापि दलभाजि दलार्हे कर्णे करोति ॥ क्विबन्तात्सप्तमी ॥ दलं परिहृत्य तत्स्थाने बर्हं धत्त इत्यर्थः ॥ नाथस्तु "कुवलयदलक्षेपि" इति पाठमनुसृत्य "क्षेपो निन्दापसारणं वा" इति व्याख्यातवान् ॥ हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौतापाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्यादतिधवलितनेत्रान्तम् ॥ "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यमरः ॥ पावकस्याग्नेरपत्यं पावकिः स्कन्दः ॥ "अत इञ्" इति इञ् ॥ तस्य तं पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात्पुष्पाभिषेचनानन्तरमद्रेर्दैवगिरेः कर्तुः ॥ ग्रहणेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः । प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः । गर्जितैर्नर्तयेथा नृत्यं कारय । मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारमुपासस्वेति भावः ॥ "नर्तयेथाः" इत्यत्र "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" इत्यात्मनेपदापवादः । "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति परस्मैपदं न भवति तस्य "न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः" इति प्रतिषेधात् ॥

Digitized by Google

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणाभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ४५॥

आराध्येति ॥ एनं पूर्वोक्तम् शरा बाणतृणानि ॥ "शरो बाणे बाणतृणे" इति शब्दार्णवे ॥ तेषां वनं शरवणम् "प्रनिरन्तः शरे–" इत्यादिना णत्वम् ॥ तत्र भवो जन्म यस्य तं शरवणभवम् ॥ "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनः । अवर्ज्योऽगतिकत्वादाश्रयणीय इत्यर्थः ॥ देवं स्कन्दम् ॥ "शरजन्मा षडाननः" इत्यमरः ॥ आराध्योपास्य वीणिभिर्वीणावद्भिः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । भगवन्तं स्कन्दमुपवीणयितुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् । जलसेकस्य वीणाक्वणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्तमार्गस्त्यक्तवर्त्मा सन्नुल्लङ्घिताध्वा । कियन्तमध्वानं गत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्भेन संज्ञपनेन जायत इति तथोक्ताम् । भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषमापन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य कीर्तिम् । चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः । मानयिष्यन्सत्कारयिष्यन्व्यालम्बेथाः । आलम्ब्यावतरेरित्यर्थः ॥ पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवालम्भेष्वेकत्र संभृतादक्तनिष्यन्दाच्चर्मराशेः काचिन्नदी सस्यन्दे । सा चर्मण्वतीत्याख्यायत इति ॥

Digitized by Google

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ४६

त्वयीति ॥ शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चौरे वर्णचौरे। तत्तुल्यवर्ण इत्यर्थः। त्वयि जलमादातुमवनते सति पृथुमपि दूरत्वात्तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहम्। गगने गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ अयमपि बहुव्रीहिः पूर्ववज्जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ॥ नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य नियम्यैकमेकयष्टिकं स्थूलो महान्मध्यो मध्यमणीभूत इन्द्रनीलो यस्य तं भुवो भूमेर्मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यन्ते ॥ अत्रात्यन्तनीलमेघसंगतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेवेयमितीवशब्देन व्यज्यते। निरुक्तकारस्तु "तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य दर्शनम्" इतीवशब्ददर्शनादत्राप्युपमैवेति बभ्राम ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम्।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥४७॥

तामिति ॥ तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूलताः ॥ उपमितसमासः ॥ तासां विभ्रमा विलासाः परिचिताः कृता येषु तेषाम् पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ॥ "पक्ष्म सूक्ष्मे च सूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि" इति विश्वः ॥

Digitized by Google

तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्धेतोः । कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्णशारा नीलशबलाः ॥ "वर्णो वर्णेन" इति समासः ॥ "कृष्णरक्तसिताः शाराः" इति यादवः ॥ ततश्च शारशब्दादेव सिद्धे काष्ण्यें पुनः कृष्णपदोपादानं काष्ण्यंप्राधान्यार्थम् । रक्तत्वं तु न विवक्षितमुपमानानुसारात्तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधादितरस्याप्रसङ्गात् । क्वचिद्भावकथनं तूपपत्तिविषयम् ॥ उपरि विलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभा येषां तेषाम् । कुन्दानि माध्यकुसुमानि ॥ "माध्यं कुन्दम्" इत्यमरः ॥ तेषां क्षेप इतस्ततश्चलनं तस्यानुगा अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियं मुष्णन्तीति तथोक्तानाम् । क्षिप्यमाणकुन्दानुविधायिमधुकरकल्पानामित्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य नगरं तस्य वध्वः स्त्रियः ॥ "वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च" इत्यमरः ॥ तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् । साभिलाषदृष्टीनामित्यर्थः । आत्मबिम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्व्रज गच्छ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥४८

ब्रह्मावर्तमिति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं देशम् ॥ अत्र मनुः—"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥" इति ॥ छायया नातपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन्न तु स्वरूपेण । "पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिवृत्यान्यतो व्रजेत्" इति वच-

Digitized by Google

नात्। क्षत्रप्रधनपिशुनम्। अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपाण्डवयुद्धसूचकमित्यर्थः॥ "युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्" इत्यमरः॥ तत्प्रसिद्धं कुरूणामिदं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः। कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः। यत्र कुरुक्षेत्रे गाण्ड्यस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः॥ "गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्" इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः॥ "कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ" इत्यमरः॥ तद्धनुर्यस्य स गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः॥ "वा संज्ञायाम्" इत्यनङादेशः॥ सितशरशतैर्निशितबाणसहस्रै राजन्यानां राज्ञां मुखानि धाराणामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभिमुखं वृष्टवान्। शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीनाम्
न्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥४९

हित्वेति॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन। न तु भयेन। समरविमुखो युद्धनिःस्पृहः। लाङ्गलमस्यास्तीति लाङ्गली हलधरः। अभिमतरसामभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः स्वप्रियाया लोचने एवाङ्कः प्रतिबिम्बितत्वाच्चिह्नं यस्यास्तां हालां सुराम्॥ "सुरा हलिप्रिया हाला" इत्यमरः॥ "अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु" इत्युदाजहार वामनः॥ हित्वा त्यक्त्वा। दुस्त्यजामपीति भावः। याः सारस्वतीरापः सिषेवे। हे सौम्य सुभग, त्वं तासां सरस्वत्या नद्या

इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं सेवां कृत्वान्तोऽन्तरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता ॥ "ण्वुल्तृचौ" इति तृच् ॥ अपि सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वर्णमात्रेण वर्णेनैव कृष्णः श्यामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तः शुद्धिरेव संपाद्या न तु बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान्बलभद्र एव निदर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वती सर्वथा सेवितव्येति भावः ॥

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेः समीपेऽनुकनखलम् ॥ "अनुर्यत्समया" इत्यव्ययीभावः ॥ शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जह्नोर्नाम राज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जाह्नवी गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्न्यरोषाद्भ्रूभङ्गकरणं तां फेनैर्विहस्यावहस्येव ॥ धावल्यात्फेनानां हासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ इन्दौ शिरोमाणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिहस्ता सती शंभोः केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित्प्रौढा नायिका सपत्नीमसहमाना स्ववाङ्मुख्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेष्वा-

Digitized by Google

कर्षंति तद्वदिति भावः ॥ इदं च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजीव्योक्तम् ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि पश्चादर्धं पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेन लम्बत इति पश्चार्धलम्बी सन्पश्चार्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः । अच्छ स्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावदातं तस्या गङ्गाया अम्भस्तिर्यक्तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेर्विचारयेश्चेत् । सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतश्छायया प्रतिबिम्बेनासौ गङ्गाऽस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः प्राप्तो यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥५२॥

आसीनानामिति ॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिकामृगाणाम् ॥ अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः ॥ नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैस्तेषां तदुद्भवत्वात् । अत एव मृगनाभिसंज्ञा च ॥ " मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च "

Digitized by Google

इत्यमरः ॥ अथवा नाभयः कस्तूर्यः ॥ "नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः" इति विश्वः ॥ तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभीकृताः शिला यस्य तं तस्या गङ्गाया एव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तुषारैर्गौरं सितम् ॥ "अवदातः सितो गौरः" इत्यमरः ॥ अचलं प्राप्य । विनीयतेऽनेनेति विनयनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ अध्वश्रमस्य विनयनेऽपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् । शुभ्रो यस्त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषो वृषभः ॥ "सुकृते वृषभे वृषः" इत्यमरः॥ तेनोत्खातेन विदारितेन पङ्केन सहोपमेयामुपमातुमर्हो शोभां वक्ष्यसि वोढासि ॥ वहतेर्लृट् ॥ "त्रिनयन–" इत्यत्र "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वं न भवति "क्षुभ्नादिषु च" इति निषेधात् ॥ तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो ध्वन्यते ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥५३॥

तमिति ॥ वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां देवदारुद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः ॥ "अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः" इत्यमरः ॥ तेषां संघट्टनेन संघर्षणेन जन्म यस्य स तथोक्तः ॥ जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ॥ उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिता निर्दग्धाश्चमरीणां बालभाराः

केशसमूहा येन। दव एवाग्निर्दवाग्निर्वनवह्निः॥ "वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते" इति यादवः॥ तं हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यदि। एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुमर्हसि॥ युक्तं चैतदित्याह-उत्तमानां महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तिप्रशमनमापन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि। अतो हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः॥

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम्।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः॥५४

य इति॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः॥ "संरम्भः संक्रमे कोपे" इति शब्दार्णवे॥ तेनोत्पतन उत्प्लवने रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः॥ "रभसो वेगहर्षयोः" इत्यमरः॥ ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः॥ "शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे" इति विश्वः॥ मुक्तोऽध्वा शरभोत्प्लवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः॥ संभावनायां लिङ्॥ भवतोऽतिदूरत्वात्स्वाङ्गभङ्गाविरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः। ताञ्शरभांस्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः॥ "वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान्विक्षिप्तान्कुर्वीथाः कुरुष्व॥ विध्यर्थे लिङ्॥ क्षुद्रोऽप्यधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्य इति भावः। तथाहि। आपन्नार्त्तत्राणाय कर्माणि नेष यत्न ल-

योगः स निष्पलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलकर्मोपभुक्तमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति । सर्व एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र "घनोपलस्तु करके" इति यादवचनात्करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण "करकाणामावृष्टिः" इति केषांचिद्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । "वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना "कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायके" इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदतोभयलिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गतात्विधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेध इति न तद्विरोधोऽपि । "करकस्तु करङ्के स्यादाडिमे च कमण्डलौ । पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले" इति विश्वप्रकाशवचने तूभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता । अत एव रुद्रः— "वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते" इति ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्भूतपापाः
संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥५५॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांचिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ "सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः" इति विश्वः ॥ उपचितबलिं रचितपूजाविधिम् ॥ "बलिः पूजोपहारयोः" इति यादवः ॥ अर्धश्वासाविन्दुश्चेत्यर्धेन्दुः ॥ "अर्धः खण्डे समेऽशके" इति

विश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्यासम्। भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः प्रदक्षिणं कुरु ॥ परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे दृष्टे सत्युद्भूतपापा निरस्तकल्मषाः सन्तः श्रद्दधाना विश्वसन्तः पुरुषाः। श्रद्धा विश्वासः। आस्तिक्यबुद्धिरिति यावत्॥ "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या" इति श्रत्पूर्वाद्दधातेः शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम्॥ "करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च" इत्यमरः ॥ स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ "गणाः प्रमथसंख्यौघाः" इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये संकल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥ क्लृप्तेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थत्वात्तद्योगे "नमःस्वस्ति–" इत्यादिना चतुर्थी ॥ "अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्" इति भाष्यकारः ॥ "अव्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमाद्रौ शांभवादीनां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं साधकः स्थितये तनुम्॥ इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्त्रयम् ॥" इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः।
निर्ह्रादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५६॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेणुविशेषाः ॥ "वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः। "कीचको दैत्यभेदे स्याच्छु-

Digitized by Google

ष्कवंशे द्रुमान्तरे" इति विश्वः ॥ मधुरं श्रुतिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥ "शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे" इत्यादिना क्यङ् ॥ अनेन वंशवाद्यसंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥ "संरक्ताभिः" इति पाठे संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्त्रीभिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ "तद्धितार्थोत्तरपद–" इति समासः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥ तस्य विजयो गीयते । कन्दरेषु दरीषु ॥ "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" इत्यमरः ॥ ते तव निर्ह्रादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव । मुरजध्वनिरिवेत्यर्थः । स्याच्चेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेर्नित्यसंनिहितस्य शिवस्य संगीतम् ॥ "तौर्यत्रिकं तु संगीतं न्यायारम्भे प्रसिद्धके । तूर्याणां त्रितये च" इति शब्दार्णवे॥ तदेवार्थः संगीतार्थः संगीतवस्तु ॥ "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः ॥ समग्रः संपूर्णो भावी ननु भविष्यति खलु ॥ भविष्यति गम्यादयः" इति भविष्यदर्थे णिनिः ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः५७

प्रालेयेति ॥ प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे ॥ "अव्ययं विभक्ति–" इयादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ तांस्तान् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ विशेषान्द्रष्टव्यार्थान् ॥

"विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्योत्तमवस्तुनि" इति शब्दार्णवे॥ अतिक्रम्यानुसरेर्गच्छेरित्यनागतेन संबन्धः ॥ हंसानां द्वारं हंसद्वारम् ॥ मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण संचरन्त इत्यागमः ॥ भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म । यशःप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत्क्रौञ्चस्याद्रे रन्ध्रमस्ति तेन क्रौञ्चबिलेन बलेर्दैत्यस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरश्चीनदैर्घ्येण शोभत इति तथाविधः सन्नुदीचीमुत्तरां दिशमनुसरेरनुगच्छ ॥ पुरा किल भगवतो देवाद्भूर्जटेर्धनुरुपनिषदमधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्धस्य स्पर्धया क्रौञ्चशिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया मृत्पिण्डमेदं भित्त्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादेव सद्यः समुज्जृम्भिते कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाप्लावितमिति कथा श्रूयते ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥५८॥

गत्वेति ॥ क्रौञ्चबिलनिर्गमनानन्तरमूर्ध्वं च गत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैर्बाहुभिरुच्छ्वासिता विश्लेषिताः प्रस्थानां सानूनां संधयो यस्य तस्य ॥ एतेन नयनकौतुकसद्भाव उक्तः ॥ त्रिर्दशपरिमाणमेषामस्तीति त्रिदशाः॥ "संख्ययाव्ययासन्-" इत्यादिना बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ

संख्येये डच्–" इत्यादिना समासान्तो डजिति क्षीरस्वामी ॥ त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य ॥ कैलासस्य स्फटिकत्वाद्रजतत्वाद्वा बिम्बग्राहित्वेनेदमुक्तम्॥ कैलासस्यातिथिः स्याः । यः कैलासः कुमुदविशदैर्मर्मरैः शृङ्गाणामुच्छ्रायैरौन्नत्यैः खमाकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतस्त्र्यम्बकस्य त्रिलोचनस्याट्टहासोऽतिहास इव स्थितः ॥ " अट्टावतिशयक्षौमौ " इति यादवः ॥ धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादीनां धावल्यं कविसमयसिद्धम् ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥५९॥

उत्पश्यामीति ॥ स्निग्धं मसृणं भिन्नं मर्दितं च यदञ्जनं कज्जलं तस्याभेवाभा यस्य तस्मिंस्त्वयि तटगते सानुं गते सति सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरददशनस्य गजदन्तस्य छेदवद्धौरस्य धवलस्य तस्याद्रेः कैलासस्य मेचके श्यामले ॥ "कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः" इत्यमरः ॥ वाससि वस्त्रेऽसन्यस्ते सति हलभृतो बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां शोभां भवित्रीं भाविनीमुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति तर्कयामीत्यर्थः ॥ श्रोती पूर्णोपमालंकारः ॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।

Digitized by Google

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६० ॥

हित्वेति ॥ तस्मिन्क्रीडाशैले कैलासे ॥ "कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गन्धमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥" इति शंभुरहस्ये ॥ शंभुना शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा गौर्या भीरुत्वात्त्यक्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि तर्ह्यग्रयायी पुरोगतस्तथा स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्जलस्यौघः प्रवाहो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन् । मणीनां तटं मणितटं तस्यारोहणाय सोपानत्वं कुरु । सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्या-
त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६१ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि कङ्कणकोटयः ॥ शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते ॥ तैरुद्घट्टनानि प्रहारास्तैरुद्गीर्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धारा यन्त्रधारास्तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ हे सखे मित्र, धर्मे निदाघे लब्धस्य ॥ धर्मलब्धत्वं चास्य देवभूमिषु सर्वदा सर्वर्तुसमाहारात्प्रायिकमेघत्वाद्वा । यथोक्तम्—"आषाढस्य प्रथम—" इति ॥ तव ताभ्यः सुर-

Digitized by Google

युवतिभ्यो मोक्षो न स्याद्यादि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः। प्रमत्ता इत्यर्थः। ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैर्भाययेत्रासयेः॥ अत्र हेतुभयाभावादात्मनेपदं षुगागमश्च न॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य।
धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्॥६२॥

हेमेति॥ हे जलद, हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम्॥ "जिदक्षि–" इत्यादिनेनिप्रत्ययः॥ मानसस्य सरसः सलिलमाददानः। पिबन्नित्यर्थः। तथैरावतस्येन्द्रगजस्य। कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थमिन्द्रागमनाद्वा समागतस्येति भावः। क्षणे जलादानकाले मुखे पटेन या प्रीतिस्तां कुर्वन्। तथा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवभूतान्यंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणीव॥ "अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः। सूक्ष्मवस्त्रे नाऽतिदीप्तौ" इति शब्दार्णवे॥ वातैर्मेघवातैर्धुन्वन्। नाना बहुविधाश्चेष्टास्तोयपानादयो येषु तैर्ललितैः क्रीडितैः॥ "ना भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे। अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते जातपल्लवे" इति शब्दार्णवे॥ तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं निर्विशेः समुपभुङ्क्ष्व॥ "निर्वेशो भूतिभोगयोः" इत्यमरः। यथेच्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम्। सहजमित्रं च ते कैलासः। मेघपर्वतयोरब्जसूर्ययोरब्धिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराग्न्योर्मित्रता स्वयमिति भावः॥

Digitized by Google

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलं
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम्॥६३॥

तस्येति॥ प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्योत्सङ्ग ऊर्ध्वभागे कटौ च॥ "उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थन्यूर्ध्वतलेऽपि च" इति मालतीमालायाम्॥ गङ्गा दुकूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः॥ "दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके" इति शब्दार्णवे॥ अन्यत्र तु गङ्गैव दुकूलम्॥ तत्स्रस्तं यस्यास्तां तथोक्तामलकां कुबेरनगरीं दृष्ट्वा। कामिनीमिवेति शेषः। हे कामचारिन्, त्वं पुनस्त्वं तु न ज्ञास्यस इति न। किं तु ज्ञास्यस एवेत्यर्थः॥ कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभावादज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः। तदुक्तम्—"स्मृतिनिश्चयसिद्ध्यर्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः" इति॥ उच्चैरुन्नतानि विमानानि सप्तभूमिकभवनानि यस्यां सा॥ "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि" इति यादवः॥ मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम्॥ अन्यत्र विमाना निष्कोपा याऽलका। वो युष्माकं काले। मेघकाल इत्यर्थः॥ कालस्य सर्वमेघसाधारण्याद्व इति बहुवचनम्॥ सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्गारम्। स्रवत्सलिलधारामित्यर्थः॥ अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैर्ग्रथितं प्रत्युप्तम्॥ "पुंश्चल्या मौक्तिके मुक्ता" इति यादवः॥ अलकमिव चूर्णकुन्तलानीव॥ जातावे-

Digitized by Google

कवचनम् ॥ "अलकाश्चूर्णकुन्तलाः" इत्यमरः ॥ वहति बिभर्ति ॥ अत्र कैलासस्यानुकूलनायकत्वमलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं ध्वन्यते । "एकायत्तोऽनुकूलः स्यात्" इति । "प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मता" इति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च— "लालयन्नलकप्रान्तान्रचयन्पत्रमञ्जरीन् । एकां विनोदयन्कान्तां छायावदनुवर्तते ॥" इति ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये पूर्वमेघः समाप्तः ।

Digitized by Google

उत्तरमेघः।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः॥१॥

विद्युत्वन्तमिति॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो येषु ते। सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचित्राः॥ "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः॥ "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः। "वोपसर्जनस्य" इति सहशब्दस्य समासः॥ संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुरजास्ताडितमृदङ्गाः॥ "मुरजा तु मृदङ्गे स्याद्वक्त्रामुरजयोरपि" इति शब्दार्णवे॥ मणिमया मणिविकारा भुवो येषु। अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहान्यभ्रंकषाणि॥ "वहाभ्रे लिहः" इति खश्प्रत्ययः। "अरुर्द्विष—" इत्यादिना मुमागमः॥ अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः। अतितुङ्गा इत्यर्थः॥ प्रासादा देवगृहाणि॥ "प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः॥ विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तम्। सेन्द्रचापमिन्द्रचापवन्तम्। स्निग्धः श्राव्यो गम्भीरो घोषो गर्जितं यस्य तम्। अन्तरन्तर्गतं तोयं यस्य तम्। तुङ्गमुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशेषैर्ललितवनितत्वादिधर्मैस्तुलयितुं समीकर्तुमलं पर्याप्ताः॥ "अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः॥ अत्रोपमानोपमेयभूतमेघप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां यथासंख्यमन्योन्यसादृश्यान्मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरिति। बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेयं पूर्णोपमा। वस्ततो भिन्नयोः

Digitized by Google

परस्परसादृश्यादभिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादानाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

संप्रति सर्वदा सर्वर्तुसंपत्तिमाह—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥

हस्त इति ॥ यत्रालकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलम् ॥ शरल्लिङ्गमेतत् । तदुक्तम्—" शरत्पङ्कजलक्षणा " इति ॥ अलके कुन्तले ॥ जातावेकवचनम् ॥ अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्यग्रपाण्डुकुसुमैरनुविद्धम् । अनुवेधो ग्रन्थनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति " माद्यं कुन्दम् " इत्यभिधानात्तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालेति विशेषणम् ॥ " अलकम् " इति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह । तदसत् । " स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम् " । " निर्धूतान्यलकानि पातितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः " इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् ॥ आनने मुखे लोध्रप्रसवानां लोध्रपुष्पाणां शैशिराणां रजसां परागेण ॥ " प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने " इति विश्वः ॥ पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा । चूडापाशे केशपाशे नवकुर-

Digitized by Google

बकं वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलं शिरीषं गैष्मः पुष्पविशेषः । सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् ॥ "सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतम्" इति शब्दार्णवे ॥ तवोपगमः । मेघागम इत्यर्थः । तत्र जातं त्वदुपगमजम् । वार्षिकमित्यर्थः । नीपं कदम्बकुसुमम् । सर्वत्रास्तीति शेषः । अस्तिभवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्यसमाहारामिधानादर्थात्सर्वर्तुसमाहारसिद्धिः । कारणं विना कार्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥ ॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां पादपा वृक्षाः । नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा । न त्वृतुनियमादिति भावः । अत एवोन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केकाभिरुत्कण्ठा उद्ग्रीवाः । प्रदोषा रात्रयो नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव । अत एव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्यैषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥

Digitized by Google

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

आनन्देति ॥ यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् ॥ "वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयक्षयोः" इति शब्दार्णवे ॥ आनन्दोत्थमानन्दजन्यमेव नयनसलिलम् । अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इष्टसंयोगेन प्रियजनसमागमेन साध्यान्निर्वर्तनीयात् । न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुमशरजान्मदनशरजादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयकलहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति । किं च यौवनादन्यद्वयो वार्धकं नास्ति॥श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ३ ॥

यस्यामिति ॥ यस्यामलकायां यक्षा देवयोनिविशेषा उत्तमस्त्रीसहाया ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणिमयानि स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा । अत एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुसुमानि तैः रचितानि परिष्कृतानि ॥ "ज्योतिस्तारासूर्याभाज्वालाहक्पुत्रार्थाध्वरात्मसु" इति वैजयन्ती ॥ एतेन पानभूमेरम्लानशोभत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य । त्वद्गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु ॥

Digitized by Google

"पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले" इत्यमरः ॥ शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु ॥ एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वान्मध्वपि तत्र प्रसूतम् । रतिः फलं यस्य तद्रतिफलाख्यं मधु मद्यमासेवन्ते । आदृत्य पिबन्तीत्यर्थः ॥ "तालक्षीरसितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाङ्ग्यादर्विन्द्रद्रुममोरटेक्षुकदलीगुग्लुप्रसूनैर्युतम् । इत्थं चेन्मधुपुष्पभङ्गचुपचितं पुष्पद्रुमूलावृतं क्वाथेन स्मरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं मधु ॥" इति मदिरार्णवे ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यः ॥ "कन्या कुमारिकानार्योः" इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन शिशिरैः शीतलैर्मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः । तथाऽनुतटं तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः ॥ क्विप् ॥ तेषां मन्दाराणां छायया नातपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य सिकतामुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैरत एवान्वेष्टव्यैर्मृग्यैर्मणिभी रत्नैः संक्रीडन्ते । गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडया सम्यक्क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ " क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च " इत्यात्मनेपदम् ॥ "रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता ॥ रासक्री-

Digitized by Google

डा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दैशिककेलयः" इति शब्दार्णवे ॥

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥५॥

नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु प्रियेषु । नीवी वसनग्रन्थिः ॥ "नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि" इति विश्वः ॥ सैव बन्धो नीवीबन्धः ॥ चूतवृक्षवदपौनरुक्त्यम् ॥ तस्योच्छ्वसितेन त्रुटितेन शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादाक्षिपत्स्वाहरत्सु सत्सु ह्रीमूढानां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाफलम् ॥ "बिम्बं फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले" इति विश्वः ॥ बिम्बमिवाधरो यासां तासां बिम्बाधराणां स्त्रीविशेषाणाम् ॥ "विशेषाः कामिनीकान्ताभीरुबिम्बाधराङ्गनाः" इति शब्दार्णवे ॥ चूर्णस्य कुङ्कुमादेर्मुष्टिः । अर्चिर्भिर्मयूखैस्तुङ्गान् ॥ "अर्चिर्मयूखशिखयोः" इति विश्वः ॥ रत्नान्येव प्रदीपानभिमुखं यथा तथा प्राप्यापि विफलप्रेरणा दीपनिर्वापणाक्षमत्वान्निष्फलक्षेपा भवति ॥ अत्राङ्गनानां रत्नप्रदीपनिर्वापणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दीपमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशो जालमार्गै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥६॥

Digitized by Google

नेत्रेति॥ हे मेघ, नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना॥ "मातरिश्वा सदागतिः" इत्यमरः॥ यस्या अलकाया विमानानां सप्तभूमिकभवनानामग्रभूमीरुपरिभूमिका नीताः प्रापिताः। त्वामिव दृश्यन्त इति त्वादृशः। त्वत्सदृशा इत्यर्थः॥ "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इति कञ्प्रत्ययः॥ जलमुचो मेघाः। आलेख्यानां सचित्राणाम्॥ "चित्रं लिखितरूपाढ्यं स्यादालेख्यं तु यत्नतः" इति शब्दार्णवे॥ नवजलकणैर्दोषं स्फोटनमुत्पाद्य सद्यः शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वाद्भयाविष्टा इव॥ "शङ्का वितर्कभययोः" इति शब्दार्णवे॥ धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्यानुकृतावनुकरणे निपुणाः कुशला जर्जरा विशीर्णाः सन्तो जालमार्गैर्गवाक्षरन्ध्रैर्निष्पतन्ति निष्क्रामन्ति॥ यथा केनचिदन्तःपुरसंचारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापितास्तत्र स्त्रीणां व्यभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः साशङ्काः क्लप्तप्रवेशान्तरा जाराः क्षुद्रमार्गैर्निष्क्रामन्ति तद्वदिति ध्वनिः। प्रकृतार्थे शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां
मङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः॥७॥

यत्रेति॥ यत्रालकायां निशीथेऽर्धरात्रे॥ "अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ" इत्यमरः॥ त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्यापगमेन विशदैर्निर्मलैश्चन्द्रपादैश्चन्द्ररश्मिभिः॥ "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः" इत्यमरः॥ स्फुटजललवस्यन्दिन उल्ब-

Digitized by Google

णाम्बुकणस्राविणस्तन्तुजालावलम्बा वितानलम्बिसूत्रपु-
ञ्जाधाराः। तद्गुणगुम्फिता इत्यर्थः। चन्द्रकान्ताश्चन्द्रका-
न्तमणयः। प्रियतमानां भुजैरालिङ्गनेषूच्छ्वासितानां प्रशि-
थिलीकृतानाम्। श्रान्त्या जलसेकाय वा शिथिलितालि-
ङ्गनानामिति यावत्। स्त्रीणां सुरतजनितामङ्गग्लानिं शरी-
रखेदम्। अवयवानां ग्लानतामिति यावत्। व्यालुम्प-
न्त्यपनुदन्ति॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम्।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति॥८॥

अक्षय्येति॥ यत्रालकायाम्। क्षेतुं शक्याः क्षय्याः॥ "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातः। ततो नञ्समासः॥ भवनानामन्तरन्तर्भवनम्॥ "अव्ययं विभक्ति-" इत्या-दिनाव्ययीभावः॥ अक्षय्या अन्तर्भवने निधयो येषां ते तथोक्ताः॥ यथेच्छाभोगसंभावनार्थमिदंविशेषणम्॥ विबु-धवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव सहाया येषां ते तथोक्ताः॥ "वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः। सत्कृता वारमुख्या स्यात्" इत्यमरः॥ बद्धा-लापाः संगावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहमहन्य-हनि॥ "अव्ययं विभक्ति-" इत्यादिना समासः॥ रक्तो मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभि-र्धनपतियशः कुबेरकीर्तिमुद्गायद्भिरुच्चैर्गायनशीलैः। देव-गानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः॥ किंनरैः

Digitized by Google

सार्धं सह। विभ्राजस्येदं वैभ्राजम्। वैभ्राजमित्याख्या यस्य तद्वैभ्राजाख्यम्॥ "विभ्राजेन गणेन्द्रेण त्रातं वैभ्राजमाख्यया" इति शंभुरहस्ये॥ चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत्। बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्त्यनुभवन्ति॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च।
मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्॥ ९

गतीति॥ यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम्। निशि भवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनोत्कम्पश्चलनं तस्माद्धेतोरलकेभ्यः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुरतरुकुसुमैः। तथा पत्राणां पत्रलतानां छेदैः खण्डैः। पतितैरिति शेषः॥ तथा कर्णेभ्यो विभ्रश्यन्तीति कर्णविभ्रंशीनि तैः कनकस्य कमलैः॥ षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयटा विग्रहेऽध्याहारदोषः। एवमन्यत्राप्यनुसंधेयम्॥ तथा मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः। शिरोनिहितैरित्यर्थः। तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते। मार्गपतितमन्दारकुसुमादिलिङ्गैरयमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम्।
सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः॥ १०

मत्वेति॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः। धनपतेः

कुबेरस्य सखेति धनपतिसखः ॥ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" ॥ तं देवं महादेवं साक्षाद्वसन्तं सखिस्नेहान्निजरूपेण वर्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयाद्भालेक्षणभयात्षट्पदा एव ज्या मौर्वी यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति न बिभर्ति ॥ कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरत आह–सभ्रूभङ्गेति ॥ तस्य मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूभङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैस्तथोक्तैः कामिन एव लक्ष्याणि तेष्वमोघैः । सफलप्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्मथचापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति भावः ॥ चतुराश्च ता वनिताश्च तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः । यदनर्थकरं पाक्षिकफलं च तत्प्रयोगाद्वरं निश्चितसाधनप्रयोग इति भावः ॥

"कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥" इति रसाकरे । तदेवैतदाह—

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ११ ॥

वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो वसनम् । परिधेयमण्डनमेतत् । नयनयोर्विभ्रमाणामादेशे उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवद्देहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु मद्यम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् । उभयं

Digitized by Google

चेत्यर्थः ॥ इदं तु कचधार्यम् । भूषणानां विकल्पान्विशेषान् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रञ्जकद्रव्यम् लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं च ॥ चकारोऽङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणार्थः ॥ सकलं सर्वम्। चतुर्विधमपीत्यर्थः। अबलामण्डनं योषित्प्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्ष एव सूते जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयास इत्यर्थः ॥

इत्थमलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह—

तत्रागारं धनपतिगृहोत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१२॥

तत्रेति ॥ तत्रालकायां धनपतिगृहात्कुबेरगृहोत्तरेणोत्तरस्मिन्नदूरदेशे ॥ "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" इत्येनप्प्रत्ययः । "एनपा द्वितीया" इति द्वितीया ॥ "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव" इत्यमरः ॥ अथवा "उत्तरेण" इति नैनप्प्रत्ययान्तं किंतु "तोरणेन" इत्यस्य विशेषणं तृतीयान्तम् ॥ धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहिर्द्वारं तेन लक्षितमित्यर्थः ॥ अस्माकमिदमस्मदीयम् ॥ "वृद्धाच्छः" इति पक्षे छप्रत्ययः ॥ अगारं गृहम् । सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रंकषत्वाच्चेन्द्रचापसुन्दरेण तोरणेन बहिर्द्वारेण दूराल्लक्ष्यं दृश्यम् । अनेनाभिज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ अभिज्ञानान्तरमाह—

यस्यागारस्योपान्ते प्राकारान्तः पार्श्वदेशे मे मम कान्तया

Digitized by Google

वर्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः । पुत्रत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः ॥ हस्तेन प्राप्यैर्हस्तावचेयैः स्तबकैर्गुच्छैर्नमितः ॥ "स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः" इत्यमरः ॥ बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥

इतः परं चतुर्भिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह—

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः १३

वापीति ॥ अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलाभिर्बद्धः सोपानमार्गो यस्याः सा तथोक्ता । विदूरे भवा वैदूर्याः ॥ "विदूराञ्ञ्यः" इति ञ्यप्रत्ययः ॥ वैदूर्याणां विकारा वैदूर्याणि ॥ विकारार्थेऽण्प्रत्ययः ॥ स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि येषां तैर्हैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैश्छन्ना वापी च । अस्तीति शेषः ॥ यस्या वाप्यास्तोये कृतवसतयः कृतनिवासा हंसास्त्वां मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेऽपि व्यपगतकलुषजलत्वाद्वीतदुःखाः सन्तः संनिकृष्टं संनिहितम् । सुगममपीत्यर्थः । मानसं मानससरो नाध्यास्यन्ति नोत्कण्ठया स्मरिष्यन्ति ॥ "आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम्" इति काशिकायाम् ॥

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि १४

Digitized by Google

तस्या इति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः ॥ "चारौ दक्षे च पेशलः" इत्यमरः॥ इन्द्रनीलै रचितशिखरः। इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः। कनककदलीनां वेष्टनेन परिधिना प्रेक्षणीयो दर्शनीयः क्रीडाशैलः। अस्तीति शेषः ॥ हे सखे, उपान्तेषु, प्रान्तेषु स्फुरितास्तडितो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥ इन्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥ त्वां प्रेक्ष्य मद्गेहिन्याः प्रिय इति हेतोः ॥ तस्य शैलस्य मद्गृहिणीप्रियत्वाद्धेतोरित्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन चेतसा भयं चात्र सानन्दमेव। "वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात्। श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भीर्यथा भवेत्॥" इति रसाकरे दर्शनात् ॥ तमेव क्रीडाशैलमेव स्मरामि ॥ एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः। सदृशवस्त्वनुभवादिष्टार्थस्मृतिर्जायत इत्यर्थः। अत एवात्र स्मरणाख्योऽलंकारः। तदुक्तम्— "सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते" इति ॥ निरुक्तकारस्तु "त्वां तमेव स्मरामि" इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे। तदसंगतम्। अध्याकारारोपस्य पुरोवर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः ॥ शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते। भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावादनुभवायोगात्सादृश्योपन्यासस्य वैयर्थ्याच्च विसदृशेऽपि शालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरबकवृतेर्माधवीमण्डपस्य।

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः १५

रक्तेति ॥ अत्र क्रीडाशैले कुरबका एव वृंतिरावरणं यस्य तस्य । मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां मण्डपस्तस्यातिमुक्तलतागृहस्य ॥ " अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता " इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्नौ संनिकृष्टौ चलकिसलयश्चञ्चलपल्लवः । अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु माञ्जलित्यं व्यज्यते । रक्ताशोकः । रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् । " प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा । बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽस्त्रस्मरवर्धनः ॥ " इत्यशोककल्पे दर्शनात् ॥ कान्तः कमनीयः केसरो बकुलश्च ॥ " अथ केसरे । बकुलो वञ्जुलः " इत्यमरः ॥ स्त इति शेषः ॥ एकस्तयोरन्यतरः । प्राथमिकत्वादशोक इत्यर्थः ॥ मया सह तव सख्याः । स्वप्रियाया इत्यर्थः ॥ वामपादाभिलाषी । दोहदच्छद्मनेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥ स चाहं च । अभिलाषिणावित्यर्थः ॥ अन्यः केसरः । दोहदं वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् ॥ " तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥ " इति शब्दार्णवे ॥ तस्य छद्मना व्याजेन ॥ " कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे " इत्यमरः ॥ अस्यास्तव सख्या वदनमदिरां गण्डूषमद्यं काङ्क्षति ॥ मया सहेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥ अशोकबकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः ॥ " स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सी-

Digitized by Google

धुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटु मृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः'.

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः॥ १६॥

तन्मध्य इति ॥ किं चेति चार्थः ॥ तन्मध्ये तयोर्वृक्षयोर्मध्येऽनतिप्रौढानामनतिकठोराणां वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तैस्तरुणवेणुसच्छायैर्मणिभिर्मरकतशिलाभिर्मूले बद्धा । कृतवेदिकेत्यर्थः ॥ स्फटिकं स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी सौवर्णी वासयष्टिर्निवासदण्डः । अस्तीति शेषः॥ शिञ्जा भूषणध्वनिः ॥ "भूषणानां तु शिञ्जितम्" इत्यमरः ॥ भिदादित्वादङ् ॥ शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिर्न तु दन्त्यादिः ॥ शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः सुभगा रम्यास्तैस्तालैः करतलवादनैर्मे मम कान्तया नर्तितो वो युष्माकं सुहृत्सखा नीलकण्ठो मयूरः ॥ "मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्" इत्यमरः ॥ दिवसविगमे सायंकाले यां यष्टिकामध्यास्ते । यष्ट्यामास्त इत्यर्थः ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म इति" कर्मत्वाद्द्वितीया॥ "तत्रागारम्" इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः। तदुक्तम्—"तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते" इति ॥ न चैषा स्वभावोक्तिर्भाविकं वा तत्र यथास्थितवस्तुवर्णनात्।

Digitized by Google

अत्र तु "कविप्रतिभोत्थापितसंभाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्णनादारोपितविषयत्वमिति ताभ्यामस्य भेदः" इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् १७

एभिरिति ॥ हे साधो निपुण ॥ "साधुः समर्थो निपुणो वा" इति काशिकायाम् । हृदयनिहितैः । अविस्मृतैरित्यर्थः ॥ एभिः पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्तोरणादिभिरभिज्ञानैर्द्वारोपान्ते ॥ एकवचनमविवक्षितम् ॥ द्वारपार्श्वयोरित्यर्थः ॥ लिखिते वपुषी आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम निधिविशेषौ ॥ "निधिर्नौ शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः" इत्यमरः ॥ दृष्ट्वा च नूनं सत्यमधुनेदानीम् ॥ "अधुना" इति निपातः ॥ मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायं मन्दच्छायमुत्सवोपरमात्क्षीणकान्ति भवनं मद्गृहं लक्षयेथा निश्चिनुयाः । तथाहि । सूर्यापाये सति कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभिख्यां शोभाम् ॥ "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः ॥ न पुष्यति नोपचिनोति खलु । सूर्यविरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः ।

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

Digitized by Google

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्॥१८॥

गत्वेति ॥ हे मेघ, शीघ्रसंपात एव हेतुस्तस्य। शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ "संपातः पतने वेगे प्रवेशे वेदसंविदे" इति शब्दार्णवे ॥ सद्यः सपदि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनुर्यस्य तस्य भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते "तस्यास्तीरे" इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ। निषीदनयोग्य इत्यर्थः। क्रीडाशैले निषण्ण उपविष्टः सन्। अल्पाल्पाऽल्पप्रकारा भाः प्रकाशो यस्यास्ताम् ॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः ॥ खद्योतानामाली तस्या विलसितेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषो विद्युत्प्रकाशः स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तुमर्हसि। यथा कश्चित्किंचिदन्विष्यन्क्वचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति तद्वदित्यर्थः ॥

संप्रति दृष्टिपातफलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥१९॥

तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी। न तु पीवरी ॥ "श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु" इत्यमरः ॥ "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष्॥ श्यामा युवतिः ॥ "श्यामा यौवनमध्यस्था" इत्यु-

Digitized by Google

त्पलमालायाम् ॥ शिखराण्येषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः ॥ "शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु" इति विश्वः ॥ शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा । एतेनास्या भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करत्वं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके— "स्निग्धाः समानरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूलरसरक्तेऽपि स्फुटभासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो यस्या दीर्घं जीवति तत्प्रियः ॥" इति ॥ पक्वं परिणतं बिम्बं बिम्बिकाफलमिवाधरोष्ठो यस्याः सा पक्वबिम्बाधरोष्ठी ॥ "शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः" इति वामनः ॥ "नासिकोदरौष्ठ—" इत्यादिना ङीप् ॥ मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः प्रेक्षणानीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता ॥ एतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे—"चकितमृगदृशामे प्रान्तरक्ते च नेत्रे" इति ॥ निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः ॥ अनेन "नारीणां नाभिगाम्भीर्यान्मदनातिरेकः" इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रोणीभारादलसगमना मन्दगामिनी । न तु जघनदोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोकनम्रेव दवनता । न तु वपुर्दोषात् ॥ युवतय एव विषयस्तस्मिन्युवतिविषये । युवतीरधिकृत्येत्यर्थः । धातुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः ॥ प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्पनिर्माणसौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा चास्मि-

Digitized by Google

न्प्रपञ्चे न कुत्राप्येवंविधं रमणीयं रमणीरत्नेष्वस्तीति भावः । तदेवंभूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । तत्र निवसेदित्यर्थः । तामित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् २०

तामिति ॥ सहचरे सहचारिणि । अनेन वियोगासहिष्णुत्वं व्यज्यते । मयि दूरीभूते दूरस्थिते सति । सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव ॥ "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीष् ॥ परिमितकथां परिमितवाचम् । एकामेकाकिनीं स्थितां तामन्तर्भवनगतां मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः । जीविततुल्यां मत्प्रेयसीमवगच्छेरित्यर्थः । "तन्वी" इत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः ॥ लक्षणानामन्यथाभावभ्रममाशङ्क्याह—गाढेति ॥ गाढोत्कण्ठां प्रबलविरहवेदनाम् । "रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥" इत्यभिधानात् ॥ बालां गुरुषु विरहमहत्त्वेषु वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरकालेन मथितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव ॥ "इवे प्रतिकृतौ" इति कप् ॥ अन्यरूपां पूर्वविपरीताकारां जातां मन्ये । हिमहतपद्मिनीव विरहेणान्यादृशी जातेति तर्कयामीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्यमिति भावः ॥

Digitized by Google

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥२१॥

नूनमिति ॥ प्रबलरुदितेनोच्छूने उच्छ्वसिते नेत्रे यस्य तत् ॥ उच्छूनेति श्वयतेः कर्तरि क्तः ॥ "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् । "वचिस्वपि–"इत्यादिना संप्रसारणम् । "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपत्वम् । "हलः" इति दीर्घः ॥ "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यूठादेशे कृते रूपसिद्धिरिति वर्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रायादिकीत्युपेक्ष्या । तथा सति धातोरिकारस्य गत्यभावादूठादेशे च्छ्वोरन्त्यत्वेन विशेषणाच्चेति ॥ एतेन विषादो व्यज्यते । निःश्वासानामशिशिरतयान्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णो विच्छायोऽधरोष्ठो यस्य तत् । हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम् । एतेन चिन्ता व्यज्यते ॥ लम्बालकत्वात्संस्काराभावाल्लम्बमानकुन्तलत्वादसकलव्यक्त्यसंपूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रियाया मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन । मेघानुसरणेनेति यावत् । क्लिष्टकान्तेः क्षीणकान्तेरिन्दोर्दैन्यं शोच्यतां बिभर्ति । नूनमिति वितर्के ॥ "नूनं तर्केऽर्थनिश्चये" इत्यमरः ॥ पूर्ववत्तथापि न भ्रमितव्यमिति भावः ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि संभावनयोत्प्रेक्ष्याणीत्याह "आलोके" इत्यादिभिस्त्रिभिः—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

Digitized by Google

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति २२

आलेकेति ॥ हे मेघ, सा मत्प्रिया । बलिषु नित्येषु प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्याप्ता वा । विरहेण तनु कृशं भावगम्यम् । तत्काश्यस्यादृष्टचरत्वात्संप्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्सादृश्यं मदाकारसाम्यम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितमितरथालेख्यत्वासंभवात् । अक्षय्यकोशे "आलेख्येऽपि च सादृश्यम्" इत्यभिधानात् ॥ लिखन्ती क्वचित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा चित्रदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपायत्वादिति भावः ॥ एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यग्विवेचितमस्माभी रघुवंशसंजीविन्याम् "सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः" इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभाषिणीम् । अतएव पञ्जरस्थाम् । हिंस्रेभ्यः कृतसंरक्षणामित्यर्थः । सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषाम् । हे रसिके, भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कच्चित् ॥ "कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः ॥ "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ स्मरणे कारणमाह—हि यस्मात्कारणात्त्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया॥ "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमास्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्येवं पृच्छती वा ॥ वाशब्दो विकल्पे ॥ "उपमायां विकल्पे वा" इत्यमरः ॥ ये त्वालोके दृष्टिपथे पुरा निपतति । सद्यो निपतिष्य-

Digitized by Google

तीत्यर्थः ॥ "स्यात्प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरा" इत्यमरः ॥ "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती २३

उत्सङ्गेति ॥ हे सौम्य साधो, मलिनवसने । "प्रोषिते मलिना कृशा" इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्ग ऊरौ वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं मन्नामाङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तन्मद्गोत्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा ॥ "गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि च" इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेयं गानार्हं प्रबन्धादि ॥ "गीतम्" इति पाठे स एवार्थः ॥ उद्गातुमुच्चैर्गातुं कामो यस्याः सा ॥ "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः ॥ देवयोनित्वाद्गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—"षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥" इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैरश्रुभिरार्द्रां तन्त्रीं कथंचित्कृच्छ्रेण सारयित्वा । आर्द्रत्वापहरणाय करेण प्रमृज्यान्यथा क्वणनासंभवादिति भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमात्मना कृतामपि । विस्मरणानर्हामपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वरारोहावरोहक्रमम् । "स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सप्त सप्त हि" इति संगीतरत्नाकरे॥ विस्मरन्ती वा । "आलोके ते निपतति" इति पूर्वेणान्वयः ॥ विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनित-

Digitized by Google

मूर्च्छावशादेव ॥ तथा च रसरत्नाकरे—" वियोगायोगयो-रिष्टगुणानां कीर्तनात्स्मृतेः । साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा दशधा जायते तथा ॥ " इति ॥ मत्सादृश्यमित्यादिना मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २४ ॥

शेषानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापितस्य तत आरभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्टान्मासान्देहलीदत्तपुष्पैः ॥ देहली द्वारस्याधारदारु ॥ " गृहावग्रहणी देहली " इत्यमरः ॥ तत्र दत्तानि राशीकृतत्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्पविन्यासैर्मासान्गणयन्ती वेत्यर्थः ॥ यद्वा हृदये निहितो मनसि संकल्पित आरम्भ उपक्रमो यस्य तम् । अथवा हृदयनिहिता आरम्भाश्चुम्बनाद्यो व्यापारा यस्मिंस्तं मत्सङ्गं मत्संभोगरतिमास्वादयन्ती वा । " आलोके ते निपतति " इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ननु कथमयं निश्चय इत्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेन परिहरति । प्रायेण बाहुल्येनाङ्गनानां रमणविरहेष्वेते पूर्वोक्ता विनोदाः कालयापनोपायाः । एतेन संकल्पावस्थोक्ता । तदुक्तम्—" संकल्पो नाथविषये मनोरथ उदाहृतः " इति ॥ त्रिभिः कुलकम् ॥

Digitized by Google

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२५॥

सव्यापारामिति ॥ हे सखे, अहनि दिवसे सव्यापारां पूर्वोक्तबलिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां मद्वियोगो मद्विरहस्तथा तेन प्रकारेण ॥ "प्रकारवचने थाल्" इति थाल्प्रत्ययः ॥ न पीडयेत् । यथा रात्राविति शेषः ॥ किं तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरुतरा शुग्यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि ॥ "शङ्का वितर्कभययोः" इति शब्दार्णवे ॥ अतो निशीथेऽर्धरात्रे उन्निद्रामुत्सृष्टनिद्राम् । अवनिरेव शयनं शय्या यस्यास्ताम् ॥ नियमार्थं स्थण्डिलशायिनीम्। साध्वीं पतिव्रताम् ॥ "साध्वी पतिव्रता" इत्यमरः ॥ अतो नान्यथा शङ्कितव्यमिति भावः । तां त्वत्सखीं मत्संदेशैर्मद्वार्तामिरलं पर्याप्तं सुखयितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्थः सन्पश्य ॥ "सखा धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः । सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्वियोगिनीम् ॥" इति रत्नाकरे ॥ दूतश्चायं मेघ इति भावः ॥ अनेन जागरावस्थोक्ता ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि "आधिक्षामाम्" इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वां
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

Digitized by Google

नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ २६ ॥

आधिक्षामामिति ॥ आधिना मनोव्यथया क्षामां कृशाम् ॥ "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः ॥ क्षायतेः कर्तरि क्तः ॥ "क्षायो मः" इति निष्ठातकारस्य मकारः ॥ विरहे शयनं तस्मिन्विरहशयने । पल्लवादिरचित इत्यर्थः । संनिषण्णमेकं पार्श्वं यस्यास्ताम् । अत एव प्राच्याः पूर्वस्या दिशो मूले । उदयगिरिप्रान्त इत्यर्थः ॥ प्राचीग्रहणं क्षीणावस्थाद्योतनार्थम् । मूलग्रहणं दृश्यतार्थम् ॥ कलामात्रं कलैव शेषो यस्यास्तां हिमांशोस्तनुं मूर्तिमिव स्थिताम् । तथा या रात्रिर्मया सार्धमिच्छया कृतानि रतानि तैः ॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ क्षण इव नीता यापिता तां तज्जातीयामेव रात्रिं विरहेण महतीं महत्त्वेन प्रतीयमानामुष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ यातेर्ण्यन्तात्शतृप्रत्ययः ॥ "अर्तिह्री–" इत्यादिना पुगागमः ॥ स एव कालः सुखिनामल्पः प्रतीयते । दुःखिनां तु विपरीत इति भावः । एतेन कार्श्यावस्थोक्ता ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।
चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्ताम् ॥२७

पादानिति ॥ जालमार्गप्रविष्टान्गवाक्षविवरगतानमृतशिशिरानिन्दोः पादान्रश्मीन्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन । पूर्ववदानन्दकरा भविष्यन्तीति बुद्ध्येति भावः । अभिमुखं यथा

Digitized by Google

तथा गतं तथैव संनिवृत्तं यथागतं तथैव प्रतिनिवृत्तम्। तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः। चक्षुर्दृष्टिं खेदात्स्खलिद्गुरुभिरश्रुदुर्भरैः पक्ष्मभिश्छादयन्तीम्। अतएव साभ्रे दुर्दिनेऽङ्गि दिवसे नप्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां नसुप्ता-महरित्यमुकुलिताम्॥ उभयत्रापि नञर्थत्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः॥ स्थलकमलिनीमिव स्थिताम्। एतेन विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम्।
मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् २८

निःश्वासेति॥ शुद्धस्नानात्तैलादिरहितस्नानात्परुषं कठिनस्पर्शं नूनमागण्डलम्बम्॥ सुप्सुपेति समासः॥ अलकं चूर्णकुन्तलान्॥ जातावेकवचनम्॥ अधरकिसलयं क्लेशयति क्लिश्नातीति वा तेन तथोक्तेन। उष्णेनेत्यर्थः॥ क्लिश्यतेर्ण्यन्तात्क्लिश्नातेरण्यन्ताद्वा ताच्छील्ये णिनिः॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं चालन्तीं तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि। साक्षात्संभोगासंभवादिति भावः। मत्संभोगः कथं केनापि प्रकारेणोपनयेत्। आगच्छेदित्याशयेनेति शेषः॥ इतिनैवोक्तार्थत्वादप्रयोगः। "प्रयोगे चापौनरुक्त्यम्" इत्यालंकारिकाः॥ प्रार्थनायां लिङ्॥ नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामाक्रान्तस्थानाम्। दुर्लभामित्यर्थः। निद्रामाकाङ्क्षन्तीम्।

Digitized by Google

स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥ अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम्।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २९ ॥

आद्य इति ॥ आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा त्यक्त्वा या शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुचा वीतशोकेन मयोद्वेष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टाम्। स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथामित्यर्थः। कठिना च सा विषमा निम्नोन्नता च ताम् ॥ खञ्जकुब्जादिवदन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति समासः ॥ एकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ "पूर्वकाल–" इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ तां शिखाम्। अयमिता अकर्तितोपान्ता नखा यस्य तेन करेण गण्डाभोगात्कपोलविस्तारादसकृन्मुहुर्मुहुः सारयन्तीमपसारयन्तीम्। "तां पश्य" इति पूर्वेण संबन्धः। असकृत्सारणाच्चित्तविभ्रमदशा सूचिता ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम्।
त्वामप्यस्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥

सेति ॥ अबला दुर्बला संन्यस्ताभरणं कृशत्वात्परित्यक्ताभरणमसकृदनेकशो दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः ॥ शय्योत्सङ्गे निहितं

पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती वहन्ती ॥ अनेनात्यन्ताशक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते ॥ सा त्वत्सखी त्वामपि नवजलमयं नवाम्बुरूपमसं बाष्पमवश्यं सर्वथा मोचयिष्यति ॥ "द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम्" इति मुचेः पचादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि । प्रायः प्रायेणार्द्रान्तरात्मा मृदुहृदयः । मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः । सर्वैः करुणा करुणामयी वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्यस्य स करुणावृत्तिर्भवति । हि यस्मात् । अस्मिन्नवसरे सर्वथा त्वया शीघ्रं गन्तव्यमनन्तरदशापरिहारायेति संदर्भाभिप्रायः ॥ ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्रभवान्कविराहृतवान् । उच्यते—"संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना । विप्रलम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा ॥ कार्यतः संभ्रमाच्छापादस्मिन्काव्ये तु शापजः । प्रागसंगतयोर्यूनोः सति पूर्वानुरञ्जने ॥ चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो यथा । दङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः ॥ ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश । पूर्वसंगतयोरेव प्रवास इति कारणात् ॥ न तत्रापूर्ववच्चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिमर्हति । सत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते ॥ अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद्व्यवस्थितेः । वैयर्थ्यादादिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा ॥ हृत्सङ्गादीरिहाचष्ट कविरष्टाविति स्थितिः । मत्साहश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मिन्प्रतिपादिता ॥ चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम् ।

Digitized by Google

चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात् ॥ यथा मालविकारूपमग्निमित्रस्य पश्यतः। प्रोषितानां च भर्तॄणां क्व दृष्टादृष्टपूर्वता ॥ अथ तत्रापि संदेहे स्वकलत्राणि पृच्छतु। किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात्किं वैदेशिकभावना ॥ प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा ॥" इति ॥

नन्वीदृशीं दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितमत आह—

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ३१

जान इति ॥ हे मेघ, तव सख्या मनो मयि संभृतस्नेहं संचितानुरागं जाने। अस्मात्स्नेहज्ञानकारणात्प्रथमविरहे। प्रथमग्रहणं दुःखातिशयद्योतनार्थम्। तां त्वत्सखीमित्थंभूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्कयामि ॥ ननु सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह—वाचालमिति ॥ सुभगमात्मानं मन्यत इति सुभगंमन्यः ॥ "आत्ममाने खश्च" इति खशप्रत्ययः। "अरुर्द्विषद्—" इत्यादिना मुमागमः ॥ तस्य भावः सुभगंमन्यभावः। सुभगमानित्वं मां वाचालं बहुभाषिणं न करोति खलु। सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामीत्यर्थः ॥ "स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः ॥ "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इत्यालच्प्रत्ययः ॥ किं तु हे भ्रातः, मयोक्तं यत् "आधिक्षामाम्" इत्यादि

Digitized by Google

तन्निखिलं सर्वमचिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्यक्षम् । भविष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ३२

रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य तत्तथोक्तम् । अञ्जनेन स्नेहः स्निग्ध्यं तेन शून्यम् । स्निग्धाञ्जनरहितमित्यर्थः । अपि च किं च मधुनो मद्यस्य प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥ "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः ॥ विस्मृतो भ्रूविलासो भ्रूभङ्गो येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नमिति भावः । त्वय्यासन्ने सति । स्वकुशलवार्तांशंसिनीति शेषः । उपर्यूर्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि । तथा च निमित्तनिदाने—"स्पन्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपाङ्गे हानिमादिशेत् ॥" इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सख्या नयनम् । वाममिति शेषः । "वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥" इति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात् ॥ मीनक्षोभान्मीनचलनाच्चलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायास्तुलां सादृश्यमेष्यतीति शङ्के तर्कयामि ॥

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।

Digitized by Google

संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥३३

वाम इति ॥ मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः ॥ "पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ मुच्यमानः परिहीयमाणः । नखाङ्करहित इत्यर्थः । ऊर्वोर्नखपदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये—"कण्ठकुक्षि कुचपार्श्वभुजोरुश्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः" इति ॥ चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशेन त्याजितः । संप्रति नखपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ॥ त्यजतेर्ण्यन्तात्कर्मकर्तरि क्तः । "द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते" इति पचादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ संभोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्दनानाम् ॥ "संवाहनं मर्दनं स्यात्" इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो रसार्द्रः परिपक्को न शुष्कश्च स एव विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिमसंभवात् । स चासौ कदलीस्तम्भश्च स एव गौरः पाण्डुरः ॥ "गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च" इति मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम ऊरुश्चलत्वं स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यते ॥ "ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विद्यादूर्वोः प्राप्तिं सुवाससः" इति निमित्तानिदाने ॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥३४॥

Digitized by Google

तस्मिन्निति ॥ हे जलद, तस्मिन्काले त्वदुपसर्पण-काले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि स्याच्चेत्। एनां निद्राणामन्वास्य। पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥ उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितविमुखो गर्जितपरा-ङ्मुखो निःशब्दः सन्। अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः। याममात्रं प्रहरमात्रम् ॥ "द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः ॥ सहस्व प्रतीक्षस्व ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्त-योरेकवारसुरतस्य यामावधिकत्वात्स्वमेऽपि तथा भावितव्य-मित्यभिप्रायः। तथा च रतिसर्वस्वे—"एकवारावधि-र्यामो रतस्य परमो मतः। चण्डशक्तिमतोर्युनो रुद्भट क्रमव-र्तिनोः ॥" इति ॥ यामसहनस्य प्रयोजनमाह—मा भूदिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथं-चित्कृच्छ्रेण स्वप्नलब्धे सति। गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्यस्तत्क्षणं कण्ठाच्च्युतः स्रस्तो भुजलतयोर्ग्रन्थिर्बन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु। कथंचिल्लु-ब्धस्यालिङ्गनस्य सद्यो विघातो मा भूदित्यर्थः। न चात्र निद्रोक्तिः "तामुन्निद्राम्" इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते पुनः सम्प्राप्त्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात् ॥ तथा च रसरत्नाकरे—"आसक्तौ रोदनं निद्रा निर्लज्जा-नर्थवाग्भ्रमः। सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वामुके।" इति

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः॥३५॥

Digitized by Google

तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलबिन्दुभिः शीतलेनानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्व्यजनानिलसमाधिर्व्यज्यते । यथाह भोजराजः— "मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनैः स्तनौ । श्रुतौ च मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्" इति ॥ अभिनवैर्नूतनैर्मालतीनां जालकैः समं जातीमुकुलैः सह ॥ "सुमना मालती जातिः" इति । "साकं सत्रा समं सह" इति । "क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्" इति चामरः ॥ प्रत्याश्वस्तां सुस्थिताम् । अन्यच्च पुनरुच्छ्वसिताम् ॥ श्वसेः कर्तरि क्तः । "उगितश्च" इति चकारादित्प्रतिषेधः॥ एतेनास्याः कुसुमसौकुमार्यं गम्यते ॥ त्वत्सनाथे त्वत्सहिते ॥ "सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते चित्ततापिनि" इति शब्दार्णवे ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेत्रां मानिनीं मनस्विनीम् । जनानौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विद्युद्गर्भोऽन्तःस्थो यस्य स विद्युद्गर्भः । अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः ॥ "गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके" इति शब्दार्णवे ॥ दृष्टिप्रतिघातेन वक्त्रमुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वान्न विद्युता द्योतितव्यमिति भावः । धीरो धैर्यविशिष्टश्च सन् । अन्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसङ्गादिति भावः । स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेथा उपक्रमस्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम् ॥

संप्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—

Digitized by Google

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम्।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि॥३६

भर्तुरिति॥ विधवा गतभर्तृका न भवतीत्यविधवा सभर्तृका। हे अविधवे। अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति। मां भर्तुस्तव पत्युः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदम्। तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्थापितैस्तत्संदेशैस्तस्य भर्तुः संदेशैस्त्वत्समीपमागतम्। भर्तुः संदेशकथनार्थमागतमित्यर्थः। अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि॥ न केवलमहं वार्ताहरः किंतु घटकोऽपीत्याशयेनाह। योऽम्बुवाहो मेघो मन्द्रस्निग्धैः स्निग्धगम्भीरैर्ध्वनिभिर्गर्जितैः करणैः अबलानां स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनाम्। पान्थानामित्यर्थः। वृन्दानि सङ्घांस्त्वरयति। पान्थोपकारिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम्।
श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः संगमात्किंचिदूनः॥३७॥

इतीति॥ इत्येवमाख्याते सति पवनतनयं हनूमन्तं मैथिलीव सीतेव सा मत्प्रिया। उन्मुख्युत्कण्ठयोत्सुक्येनोच्छ्वसितहृदया विकसितचित्ता सती त्वां वीक्ष्य सं-

Digitized by Google

भाव्य सत्कृत्य च। अस्माद्भर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं श्रोतव्यम्। अवहिताऽप्रमत्ता सती श्रोष्यत्येव॥ अत्र सीताहनूमदुपाख्यानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसंपत्तिश्च व्यज्यते। तद्गुणास्तु रसाकरे—"ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानवर्जितः। धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेत्॥" इति॥ ननु वार्तामात्रश्रवणादस्याः को लाभ इत्याशङ्क्याथान्तरमुपन्यस्यति—हे सौम्य साधो, सीमन्तिनीनां वधूनाम्॥ "नारी सीमन्तिनी वधूः" इत्यमरः॥ सुहृदा सुहृन्मुखेनोपनतः प्राप्तः सन्। सुहृत्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम्। कान्तस्योदन्तो वार्ता कान्तोदन्तः॥ "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः॥ संगमात्कान्तसंपर्कार्तिकविदूनं ईषदूनत्वद्देवानन्दकारीत्यर्थः॥

संप्रति संदिशति—

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव॥ ३८॥

तामिति। हे आयुष्मन्॥ प्रशंसायां मतुप्॥ परोपकारश्लाघ्यजीवितेत्यर्थः। मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्चात्मनःस्वस्योपकर्तुं च। परोपकारेणात्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः॥ उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यापकरोतीत्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुध्यते। यथा भारविः—"सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्"

Digitized by Google

इति। तथा श्रीहर्षश्च—" साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम्। न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम्॥ " इति। तथा च " क्वचित्क्वचिद्वितीयादर्शनात्सर्वस्य तथा " इति नाथवचनमनाथवचनमेव॥ तां प्रियामेवं ब्रूयात्। भवानिति शेषः॥ किमित्याह—हे अबले, तव सहचरो भर्ता रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्याश्रमस्थः सन्नव्यापन्नः। न मृत इत्यर्थः। अमरणे हेतुमाह—वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी संस्त्वां कुशलं पृच्छति॥ दुह्यादित्वात्पृच्छतोर्द्विकर्मकत्वम्॥ तथाहि। सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनामेतदेव कुशलमेव पूर्वभाष्यमेतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम्॥ " कृत्याश्च " इत्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययः॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सासेनाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
संकल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः३९॥

अङ्गेनेति॥ किं च। दूरवर्ती दूरस्थः। न चागन्तुं शक्यत इत्याह। वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सहचरः। तनुना कृशेन गाढतप्तेनात्यन्तसंतप्तेन सासेन साश्रुणा। उत्कण्ठा वेदनास्य जातोत्कण्ठितस्तेनोत्कण्ठितेन॥ " तदस्य संजातम्—" इत्यादिनेतच्प्रत्ययः। उत्कण्ठतेर्वा कर्तरि क्तः॥ समधिकतरमधिकमुच्छ्वसितीति समधिकतरोच्छ्वासी तेन। दीर्घनिःश्वासिनेत्यर्थः॥ ताच्छील्ये णिनिः॥ अङ्गेन स्वशरी-

Digitized by Google

रेण प्रतनुं कृशं तप्तं वियोगदुःखेन संतप्तमश्रुद्रुतमश्रुक्लिन्नम्॥ "अस्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च" इत्यमरः॥ अविरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनमुष्णोच्छ्वासं तीव्रानिःश्वासम्॥ "तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतम्" इति हलायुधः॥ अङ्गं त्वदीयं शरीरं तैः स्वसंवेद्यैः संकल्पैर्मनोरथैर्विशति। एकीभवतीत्यर्थः॥ अत्र समरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः समानावस्थत्वमुक्तम्॥

संप्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति—

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात्।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह॥४०॥

शब्दाख्येयमिति॥ हे अबले, यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्र आननस्पर्शे त्वन्मुखसंपर्के लोभाद्गार्ध्न्यात्। अधरपानलोभादित्यर्थः। शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्येयमुच्चैर्वाच्यमपि यत्तत्। वचनमपीति शेषः। कर्णे कथयितुं लोलो लालसोऽभूत्किल॥ "लोलुपो लोलुभो लोलो लालसो लम्पटोऽपि च" इति यादवः॥ श्रवणविषयं कर्णपथमतिक्रान्तः। तथा लोचनाभ्यामदृष्टः। अतिदूरत्वाद्द्रष्टुं श्रोतुं च न शक्य इति भावः। स ते प्रियः। त्वामुत्कण्ठया विरचितानि पदानि सुप्तिङन्तशब्दा वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम्॥ "पदं शब्दे च वाक्ये च" इति विश्वः॥ इदं वक्ष्यमाणं "श्यामास्वङ्ग-

म् " इत्यादिकं मन्मुखेनाह । मन्मुखेन स एव ब्रूत इत्यर्थः ॥

सादृश्यमतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं गुणपताकायाम्—" वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं तन्नश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः॥" इति ॥ तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ४१

श्यामास्विति ॥ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु ॥ "श्यामा तु महिलाङ्गया । लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली" इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीरमुत्पश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकितहरिणीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मुखकान्तिम् । तथा शिखिनां बर्हिणां बर्हभारेषु बर्हसमूहेषु केशान् । प्रतनुषु स्वल्पासु नदीनां वीचिषु ॥ अत्र वीचीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहो दोषः । भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं रसरत्नाकरे—"ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे । विशेषणादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ॥" इति ॥ भ्रूविलासान् ॥ "भ्रूपताकाः" इति पाठे भ्रुवः पताका

इवेत्युपमितसमासः ॥ उत्पश्यामीति सर्वत्र संबध्यते ॥ तथापि नास्ति मनोनिर्वृतिरित्याशयेनाह—हन्तेति ॥ हन्त विषादे ॥ "हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः" इत्यमरः ॥ हे चण्डि कोपने ॥ "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" इत्यमरः। गौरादित्वात् ङीष् ॥ उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्यामिति भावः। क्वचिदपि कस्मिन्नप्येकस्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्ति । अतो न निर्वृणोमीत्यर्थः। अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥

संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ४२॥

त्वामिति ॥ हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्थायुक्तां त्वाम्। त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। धातवो गैरिकादयः ॥ "धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिष्वजादिषु" इति यादवः ॥ त एव रागा रञ्जकद्रव्याणि ॥ "चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः। सारङ्गादौ च रागः स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान्" इति शब्दार्णवे ॥ तैर्धातुरागैः। शिलायां शिलापट्ट आलिख्य निर्माय आत्मानं माम्। मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। ते तव । चित्रगताया इत्यर्थः। चरणपतितं कर्तुं तथा लेखितुं यावदिच्छामि तावदिच्छासमकालं मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरस्रैरश्रुभिः कर्तृभिः ॥ "असृक्पश्रुणि शोणिते" इति विश्वः ॥ मे दृष्टि-

Digitized by Google

रालुप्यते। आव्रियत इत्यर्थः। ततो दृष्टिप्रतिबन्धनाल्लेखनं प्रतिबध्यत इति भावः। किंबहुना क्रूरो घातुकः॥ "नृशंसो घातुकः क्रूरः" इत्यमरः॥ कृतान्तो दैवम्॥ "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इत्यमरः॥तस्मिन्नपि चित्रेऽपि॥ नावावयोः॥ "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वीनावौ" इति नावादेशः॥ संगमं सहवासं न सहते। संगमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः सङ्गं न सहत इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ४३

मामिति॥ स्वप्नस्य विज्ञानं स्वप्नः॥ "स्वप्नः स्वप्नस्य विज्ञानम्" इति विश्वः॥ संदर्शनं संवित्॥ "दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्नेऽक्ष्णि संविदि" इति शब्दार्णवे॥ स्वप्नसंदर्शनानि स्वप्नज्ञानानि॥ चूतवृक्षादिवत्सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः॥ तेषु मया कथमपि महता प्रयत्नेन लब्धाया गृहीतायाः। दृष्टाया इति यावत्॥ ते तव निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य। निर्दयाश्लेषार्थमित्यर्थः॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी॥ आकाशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ता मौक्तिकानीव स्थूला अश्रुलेशा बाष्पबिन्दवस्तरुकिसलयेषु। अनेन चेलाञ्चलेनाश्रुधा-

Digitized by Google

रणसमाधिर्ध्वन्यते। बहुशो न पतन्तीति न। किंतु पतन्त्येवेत्यर्थः॥ निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः। तथा चाधिकारसूत्रम्—"स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः सिद्धः" इति। "महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि। देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्ध्रुवम्॥" इति क्षितौ देवताश्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणभावसूचनार्थं तरुकिसलयेषु पतन्तीत्युक्तम्॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति॥४४॥

भित्त्वेति॥ देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान् सद्यो भित्त्वा। तत्क्षीरस्रुतिसुरभयस्तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्यन्दैः सुरभयः सुगन्धयः। तुषाराद्रिजातत्वे लिङ्गमिदम्। ये वाता दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया। समेन यातीतिवत्। तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्। "कर्तृकरणयोरेव तृतीया" इति भाष्यकारः॥ प्रवृत्ताश्चलिताः। हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वातैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि। किलेति संभावितमेतदिति बुद्धचेत्यर्थः॥ "वार्तासंभाव्ययोः किल" इत्यमरः॥ मयालिङ्ग्यन्त आश्लिष्यन्ते॥ अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभि-

Digitized by Google

धानम् । यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलपितमित्यदोष इति वदन्नि-
रुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥
संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ४५

संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घ-
यामा । विरहवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा
रात्रिः ॥ "आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारात्त्रियामा"
इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्येत
लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः ।
मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ "प्रकारे गुणवचनस्य" इति
द्विरुक्तिः । "कर्मधारयवदुत्तरेषु" इति कर्मधारयवद्भावा-
त्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दातपमत्यल्पसंतापं कथं स्यात् ।
न स्यादेव । हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि, इत्थमनेन प्रका-
रेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्मा-
भिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्वेतव्यमित्याह—

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥४६॥

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ "प्रश्नावधारणानुज्ञानुन-
यामन्त्रणे ननु" इत्यमरः ॥ ननु प्रिये बहु विगणयञ्शा-

Digitized by Google

पान्ते सत्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वे-
नैव ॥ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥
अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
स्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जी-
वामीति भावः ॥ "बह्वादिभ्यश्च" इति ङीष् ॥ त्वमपि
नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ "न
माङ्योगे" इत्यडागमाभावः ॥ तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि
दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य
जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन
दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य
नेमिस्तदन्तः ॥ "चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्पधिः पुमान्" इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाट्या ॥
"क्रमः शक्तौ परीपाट्याम्" इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि
च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तेते
इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥

शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्ग-
पाणौ विष्णौ ॥ "सप्तमीविशेषणे—" इत्यादिना बहुवी-
हिः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति
वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं

Digitized by Google

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न विवक्षितमित्युक्तप्रायम् । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय । धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥ " त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् " इत्येकशेषः ॥ " त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते " इत्यस्मदः शेषः ॥ विरहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् । परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु ॥ निर्वेक्ष्यावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ " निर्वेशो भृतिभोगयोः " इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् " नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः " इति पर्यहारि तत्सर्वमसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च नाथेनोक्तम् " कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः " इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभिधेयमुपदिशति—

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।

Digitized by Google

पान्ते सत्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वेनैव ॥ "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥ अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जीवामीति भावः ॥ "बह्वादिभ्यश्च" इति ङीष् ॥ त्वमपि नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ "न माङ्योगे" इत्यडागमाभावः ॥ तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि दुःखे कथं न बिभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिवदन्तः ॥ "चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्" इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाट्या ॥ "क्रमः शक्तौ परीपाट्याम्" इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तेते इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ४७॥

शापान्त इति ॥ पाणौ शार्ङ्गं यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्गपाणौ विष्णौ ॥ "सप्तमीविशेषणे—" इत्यादिना बहुव्रीहिः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः शेष एव शयनं

Digitized by Google

तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । भविष्यतीति शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्रभृति हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न विवक्षितमित्युक्तप्रायमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय । धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥ " त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् " इत्येकशेषः ॥ " त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते " इत्यस्मदः शेषः ॥ विरहे गुणितमेवमेवं करिष्यातीति मनस्यावर्तितम् । तं तम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् । परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु ॥ निर्वेक्ष्यावो भोक्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ " निर्वेशो भृतिभोगयोः " इत्यमरः ॥ अत्र कैश्चित् " नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः " इति पर्यहारि तत्सर्वमसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना न तु ते वार्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च नाथेनोक्तम् " कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः " इति । तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कलानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त इत्यविरोध एव ॥

[illegible]ति [illegible]घवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभि-

[illegible]दि

[illegible]ायने क[illegible]रा मे

[illegible]तमपि [illegible]नं विप्रबुद्धा ।

Digitized by Google

सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ४८॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्भर्ता मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह— पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातीते ॥ "स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा" इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संभवेदिति भावः । निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसीरिति शेषः । असकृद्बहुशः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः। मे मम । हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट इति त्वया सान्तर्हासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चेति । त्वद्भर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥४९॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन परागतो चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ "स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्" इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽविश्वासिनी मरणशङ्किनी मा भूर्न भव ॥ भवतेर्लुङ्।

Digitized by Google

"न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ न च दीर्घकाल-विप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशङ्क्येत्याह—स्नेहानिति ॥ किमपि किंचिन्निमित्तम् ॥ न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्मीतीर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः । तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः । किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे भोगाभावाद्धेतोः ॥ प्रसज्जप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥ इष्टे वस्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः सन्तः । प्रवृद्धतृष्णा इत्यर्थः ॥ "रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः" इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति । वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्थाभेदाद्भेदः । तदुक्तम्—"आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥" इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे—"प्रेमादिदक्षारम्येषु तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् । शृङ्गारस्तत्समः क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥" इति ॥

इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं याचते—

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोद्ग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥

आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोद्ग्रशोकां तीव्रदुःखां ते सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य श्यम्ब-

Digitized by Google

कस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् ॥ "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः ॥ शैलात्कैलासादाशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्वत्सख्या वक्त्रेभिर्मुखैरपि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥५१

कच्चिदिति ॥ हे सौम्य साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धुकार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं कच्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ "कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञापनं कामप्रवेदनम् ॥ न च ते तूष्णींभावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित इत्याह— प्रत्यादेशात्करिष्यामि इति प्रतिवचनात् ॥ "उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः" इति शब्दार्णवे ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न समर्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः सन्निःशब्दोऽपि निर्गर्जितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः । चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह— हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय ईप्सितार्थक्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् ।

Digitized by Google

क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः ॥ "गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥" इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यंकरणं प्रार्थयमानो मेघं विसृजति—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्सुहृद्भावात् ॥ "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः ॥ विधुरो वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ "विधुरं तु प्रविश्लेषे" इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽनुक्रोशबुद्ध्या करुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति "संदेशं मे हर" इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्बन्धात्परस्य मे ममैतत्संदेशहरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृषा वर्षाभिः ॥ "स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां वृष्टि वर्षाः" इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरुपचितशोभः सन् । इष्टान्स्वाभिलषितान्देशान्विचर । यथेष्टदेशेषु विहरेत्यर्थः ॥ "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्वत्क्षणमपि स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्रयोगो विरहो मा भून्मास्तु ॥ माङित्याशिषि लुङ् ॥ "अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥" इति सारस्व-

Digitized by Google

तालंकारे दर्शनात्काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयमाशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम्॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरि विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये उत्तरमेघः समाप्तः।

अन्त इमे क्षेपका दृश्यन्ते—

तस्मादद्रेर्निगदितुमथो शीघ्रमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तद्वेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः॥
तं संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचा चचक्षे
प्राणांस्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः।
प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु॥
श्रुत्वा वार्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्ते सदयहृदयः संविधायास्तकोपः।
संयोज्यैतौ निगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतसुखं भोजयामास शश्वत्॥

Digitized by Google

TRANSLATION.

PART I.

(1.) A certain Yaksha, negligent of his duty, and deprived of his godly essence by his master's curse to last for a year and heavy in consequence of the separation from his beloved, fixed his residence in the hermitages of Ramagiri, with its waters holy by the ablutions of Sîta and trees thick and shady thereon.

(2.) That love-striken one, separated from his beloved with his forearm bare by the dropping of the golden bracelet, having passed some months on that mountain, on the first day of Ashada, saw a cloud clinging to the summit, charming as an elephant engaged in a playful butting against the bank.

(3.) That servant of the lord of wealth, checkin the tears which stood in his eye with grea difficulty before him who was the cause of producing anxiety (longing) in him, contemplated for a long time. At the sight of the cloud even the heart of happy persons is disturbed. What then, when the persor fondly solicitous of an embrace is far off?

(4.) The month of Shravana being at hand, tl one desirous of cheering up his beloved, a about to send the intelligence of his v

Digitized by Google

doing by the cloud, worshipped him with the fresh Girimallika flowers and being satisfied, uttered welcome consisting of words of affection.

(5.) Where is the cloud, a collection of vapour, lightning, water and wind? and where the (matters of) message fit to be sent by persons of sound senses? Not taking this into consideration through restlessness, Yaksha begged of him. Because love-striken persons are naturally slow in judging between animate and inanimate things.

(6.) I know thee to be born in the world-known family of Pushkaras and Awartakas, having thy form at thy will, and being the principal person of Indra. I, who am separated from my beloved by the adverse fate, have therefore become thy supplicant. For better is a request to a person possessing superior qualities even if it turn futile than one to a mean person even if it turn fruitful.

(7.) Oh thou, giver of water, thou art the refuge of the afflicted. Be pleased, (therefore), to carry the message (to my beloved) from me who am separated from her by the wrath of the Lord of Wealth. Thou shalt have to go to the abode of the Lords of Yakshas, known as Alaka where the mansions are lustrous by the moonlight on the head of Shiva, risiding in the garden outside the town.

Digitized by Google

(8.) The wives of travellers, confident by the conviction (that their husbands would soon return) with their hair held uplifted, will look at thee, who shalt have taken thy course through the aerial space. When thou art well armed what other person neglect his wife helpless on account of separation? Really there cannot be a single other person whose life is dependent on others like myself.

(9.) The favourable wind will gently propel thee; This proud chataka bird to thy left will sing to thee sweetly. These cranes forming themselves in a line will certainly wait upon thee charming to the sight in the sky through their knowledge of the (happy) time of conception.

(10.) Thou, with thy course unimpeded, shalt positively see the chaste wife of thy brother, engaged in counting the days and (consequently) not dead. For the tie of hope generally sustains the life of women, full of love, flower-like soft, and quickly perishable in separation.

(11.) Hearing that thunder pleasing to the ear, which could make the earth full of mushrooms and (therefore) fertile, the flamingos, longing for the Manas lake, taking with them for their viaticum, sections of the shoots of lotus-stalks, will accompany thee in the sky upto Kailas mountain.

(12.) Having embraced, bid farewell to this thy dear friend, the lofty mountain, marked

Digitized by Google

on its side with the foot-prints of Rama, fit to be worshipped by men, whose love, after having come in contact with thee in every rainy season, becomes manifest by the shedding of hot tears caused by long separation.

(13.) Oh thou, water-giver, (cloud), first hear from me who am telling, the path favourable for thy journey. After that thou wilt hear my message fit to be taken up by the ear. Whence halting on mountains when excessively fatigued, and taking in the very light waters of rivers when successively emaciated, thou wilt move on.

(14.) Being observed engaged in a startled manner by the silly wives of Sidhas with their faces upwards, afraid whether the wind takes away the summit of the mountain, with thy face turned towards the north, fly up from this place full of juicy canes, avoiding on thy way the violence of the strong hands of elephants, the guardian powers of the eight cardinal points.

(15.) That piece of rainbow before thee, charming as the blending together of the rays of ruby and other jewels becomes visible from the top-most point of the ant-hill, by which thy dark-blue body will acquire an additional splendour as that of Vishnu, assuming the form of a cowherd by the peacock's tail of brilliant lustre.

(16.) Being eagerly looked at by the eyes of

Digitized by Google

village women, ignorant of the amorous plays of the brows, amiable by love with the thought that the result of agriculture is dependent on thee and having reached the table-land of Mala, fragrant on account of the plough being drawn through it at that very time, go a little backwards and then again with quickened pace proceed due northwards.

(17.) That mountain Amrakuta will rightly bear thee on his head who shalt have quenched the forest conflagration by thy hard driving shower and who shalt have overcome with the fatigue of the journey. Even a mean person does not turn his face away from a friend come for shelter remembering his past good actions. What to speak of one who is so high as he!

(18.) That mountain, with his sides covered with the forest mango trees, (appearing) bright on account of the ripe fruits, will certainly attain the charming condition fit to be seen by celestial couples, like the breast of the earth, when thou, resembling the oily braid of hair wilt have got on his top, he being dark-blue in the centre and yellowish white in the remaining expanse.

(19.) Having rested for a while on that mountain, where the creeper-bowers are engaged by the wives of foresters, with a little more quickened pace in consequence of the discharge of water, when thou shalt have passed

Digitized by Google

thy way a little beyond that, thou shalt see the river Narmada scattered over at the foot of the Vindya mountain, uneven through stones like the decoration made on the body of an elephant with colored stripes.

(20.) Having poured down rain, thou shouldst proceed after taking its water scented with the fragrant rut of wild elephants, its current obstructed by the grove of apple-flower trees. Oh cloud, even the wind cannot make light of thee possessing internal strength. Because every one void of essence becomes light. Fulness serves for greatness.

(21.) Having seen the Kadamba flowers which were of greenish gray colour on account of the half shooting out of fibres, so also having grazed along the bank plantain trees on which buds had lately appeared and having smelt the strong fragrance, the deer will indicate the path to thee, the showerer of drops of water.

(a.) Looking (curiously) at Chataka birds, skilful in taking in the drops of (rain) water, and pointing to female cranes formed in a line by way of accurate calculation, Sidhas, experiencing sudden and frightened embraces from their beloved at the time of thy thunder, will respect thee.

(22.) Oh friend, I expect delay on every mountain fragrant with Kakuhba flowers from thee desirous of going for my good (or for the sake of my beloved). Being greeted after hav-

Digitized by Google

ing been received by the welcome note by peacocks with their eyes full of joy, thou shouldst any how endeavour to proceed quickly.

(23.) At thy approach, the Dasharana country will have the enclosure of its grove yellow on account of Kaitaka flowers opened at the end, where the trees by the sides of the road will be alive with birds accustomed to eat the domestic oblations, commencing to build their nests, will appear beautiful in consequence of the rose-apple-trees forests being dark-blue by the ripened fruit, and will have the geese there staying for a few days.

(24. Having reached its capital well-known in all quarters by the name Vidisha, thou wilt immediately obtain the unimpaired fruit of a lover. (For) thou wilt drink, in a manner charming on account of thy thundering on the margin of its bank, the sweet and wavy water of the river Vaitrawati, "like a mouth with knitting of the eye-brows."

(25.) There for the purpose of recreating thyself thou shouldst put up (for a night) on the mountain called Nichais, who in consequence of the full-blown Kadamba flowers will appear as if thrilled with joy by thy contact, disclosing as he will, the unbridled youth of the citizens by stone houses (caves) ejecting perfumes used at the time of sexual intercourse with harlots.

Digitized by Google

(26.) Having rested there, sprinkling with drops of fresh water, the garden-Jasmine buds grown along the banks of silvan-rivers, and being for a time acquainted, by the giving of shade, with the faces of women collecting flowers, whose lotuses on the ears would be withered by being pressed at the time of wiping away sweat, move on.

(27.) Though the path of thee lined out towards the north be a circuitous one, do not do away with thy love for the terraces of the mansions of Ujjayini. There if thou art not diverted by eyes with tremulous outer-corners of the town ladies frightened by the flash of lightning thou must be considered as deceived.

(28.) On thy way, coming in contact with the river Nirvindya, having for her girdle a row of birds noisy by the agitation of waves, moving elegantly by its fluctuating course, displaying her naval in the form of whirlpool, taste her water. For the first words of solicitation (request) of women to their lovers are their amorous play.

(29.) Thou shouldst find out a remedy, by which the river Nirvindya, with her scanty water appearing like a braid of hair, (looking) pale white by the dry leaves dropping down (in her) from trees on her banks, (and consequently) oh thou fortunate one, displaying the good luck of thee gone to her after a long time, by

Digitized by Google

her emaciated condition, sets aside her thinness.

(30.) Having reached (the country of) Avanti, where there are learned men conversant with the history of Udayana king, take thy course to the aforesaid town of Ujigayini abounding in prosperity, which is as it were a matchless bright piece of heaven brought down by the remnant of meritorious deeds of heavenly people come down to the earth when the reward of their good course of life remained but little.

(31.) Where the breeze coming from the river Kshipra, prolonging at dawn the clear and indistinct but sweet notes of sarasa birds, perfumed by its contact with the fragrance of full blown lotuses, and agreeable to the senses dispels the languor produced by sexual enjoyment as does a lover who uses fond words at the time of his request (for its renewal.)

(*b.*) Where on seeing brilliant pearl necklaces with costly round jewels in the middle, shells and pearl-oysters, emeralds dark green as the young grass ejecting shoots of brilliant specks so also pieces of corals, exposed in stalls in crores the oceans (stores of water) might appear as containing water only.

(*c.*) Here the king of the Vatsa country carried away the dear daughter of Pradyota; here was the palm tree grove of the same king as bright as gold; here, as is reported, the ele-

Digitized by Google

phant Nalagiri being in rut, having uprooted the post runaway. Where the people conversant with the (past) history (of the town), divert their friends come from foreign countries, by the like stories.

(*d*). Where there are steeds having leaf-like green colour, rivalling the steeds of the sun; elephants lofty as mountains and showerers like thee on account of the flow of their rut; and warrior chiefs opposing Râvana in battle and repudiating the beauty of ornaments by the wounds from the sword Chandrahâs.

(32). With thy body fattened by the incense, (issuing from the aromatic drugs) applied at the time of dressing the hair (of women) issuing from the windows, thou shouldst remove the fatigue of the journey by being honoured in the shape of dancing given by domestic peacocks through their love for a relative, and looking at its splendour in the mansions fragrant by flowers, and marked by the red-dye applied to the foot of beautiful women.

(33). Being attentively looked at by Ganas as having the colour of their master's throat thou shouldst go to the holy abode of the lord of three worlds, the husband of Chandi (Goddess), the garden around which is shaken by the breezes coming from the river Gandhavati bearing with them the fragrance of lotus pollen and having the

Digitized by Google

smell of the perfumed powders used at the time of bathing by women engaged in water sports.

(34). Oh thou water-holder (cloud), shouldst thou reach Mahakala at any other time (than evening), thou shouldst remain there till the sun has gone beyond the range of sight. For serving there the praiseworthy purpose of a drum at the time of the evening worship of Shiva, thou wilt obtain the complete fruit of thy slightly deep thundering.

(35). There the harlots, with their girdles jingling by the stepping of feet and with their hands weary by the playfully moved chawries with handles set in by the lustre of jewels, having obtained from thee the first drops of rain agreeable to the nail marks will cast at thee the side glances, long as the rows of bees.

(36). Afterwards at the commencement of Shiva's dance, possessing the evening lustre, ruddy as the fresh Japa flowers, entering into (occupying) the lofty groves of trees in the shape of encircling arms, with thy devotion looked at by Shiva's wife with her eyes steady on account of the subsiding of her fear, take away (remove) Shiva's longing for the wet hide of the elephant.

(37). There at night show the way to women going to their lovers' abodes, on the high

Digitized by Google

road, where the range of sight shall be obstructed by the pitchy darkness, by the lightning resembling in lustre the line of gold (drawn) on the teststone. But do not be noisy by thy shower and thundering. For they are (naturally) timid.

(38). Thou, whose wife shall have been fatigued by the long sporting (flashing), having passed that night on the roof of some house where the pigeons shall be resting, shouldst again traverse the remaining part of thy way on the appearance of the sun. For those that have undertaken the execution of business for their friends do not loiter.

(39). At that time the tears from the eyes of women crossed in love shall have to be dried up by lovers. Clear, therefore, quickly the path of the sun. He too having returned to dry up the tears in the form of dew from the lotus-face of day-lotuses, may not be a little jealous of thee when ostructing his rays (hands).

(40). Thy reflected form, naturally attractive shall get admittance into the clear water, as if into a pure heart, of the River Gambhira. Thou, therefore, mayst not, out of forwardness, render her lotus-like white looks in the shape of sudden poppings of fishes fruitless.

(41). Having pulled off her blue garment in the shape of water, as if slightly held by the hand

Digitized by Google

by her having reached the branches of reeds and that shall have quitted the hip in the shape of her bank, resting as thou wilt be there, thou wilt with great difficulty take the onward march. What person who has experienced the relish, can leave a woman with her bare hips?

(42). The cool breeze perfumed by its contact with the fragrance of the earth heaved up by thy shower, which will be inhaled by elephants in an elegant manner (accompanied) by hum in the nostrils, and the ripener of the Udumbare fruit, will blow gently at thee desirous of going to Giri having for its first syllable Deva (i. e. to Devagiry).

(43). Thou, transforming thyself into a flowery cloud, shouldst wet Skanda, who has fixed his abode there with clusters of flowers moistened with the waters of the celestial Ganges. Because he is none else than the semen virile, surpassing the sun in lustre deposited by the god bearing the crescent moon in the god, fire for the protection of Indra's forces.

(44). Afterwards thou shouldst cause that peacock of the son of fire, having the outer corner of its eyes whiter in consequence of the moonlight of the moon on the head of Hara, to dance on account of the thundering swelling by its echo through the mountain—the peacock, whose feather dropped down and

Digitized by Google

having the circles of series of lustre, Bhowani wears on her ear in union with the lotus leap through her parental love.

(45.) Having waited upon that god (Skanda), born in the thicket of reeds, with thy way cleared by the lute—playing couples of sidhas lest drops of rain would over-take them thou shouldst go down (descend) having gone a little further on with the object of respecting the fame of Rantideva, which was got by the killing of cows and transformed on the, earth into a stream.

(46.) When thou stealer of Vishnu's complexion wilt have bent down to take in her water, the aerial spirits will, with their eyes bending down, look at the stream of that river, though broad yet appearing slender through distance, as if it were the unbroken string of pearls of the earth with a huge supphire in the middle.

(47.) Having crossed her, proceed onwards, making thy form an object of curioisity to the eyes of the women of Dashapura.—the eyes in which the amorous gestures (plays) of the creeper—like eye-brows are developed, where the lustre of the variegated antilopes is glittering by the tossing up of the eyelashes, and which, as it were, steal the beauty of the bees following the movements of the Kunda flowers.

Digitized by Google

(48.) Entering the Brahmawarta country by thy shadowy circle, thou shouldst go to the battlefield of Kaurawas, indicative of the destruction of heroes; where Arjuna, the bearer of Gandiva bow, showered down hundreds of sharp arrows upon the faces of princes as thou dost showers of rain upon lotuses.

(49.) Oh thou gentle one, having enjoyed the water of that Saraswati river which, Balarama, the plough-bearer, while returning from the battle through his love for his relatives, enjoyed having abandoned wine of agreeable taste and resembling Rewati's eyes, thou wilt be pure at heart remaining black only in colour.

(50.) From there thou shouldst go to the daughter of Janhu (the Ganges) got down from the lord of mountain near Kanakhala, and (who was) the flight of stairs for heaven to the suns of Sagar, who as if having laughed at the frowns on the face of Gauri by her lofty foam, seized the hair of Shambhu with her hands in the shape of waves touching the moon.

(51.) Having come down with thy hinder part in the sky like an elephant of the quarters, thou shouldst think of taking in obliquely (awrily) her crystal like white water. Instantly this river may appear charming as if united with Jamuna not in its proper place, by the shadow moving in its stream.

Digitized by Google

(52.) Having reached the mountain, the source of that very river, having the slabs scented by the musk of musk-deer sitting (thereon) and white through snow, and while sitting on his summit, for destroying (removing) the fatigue of the journey, thou wilt possess (bear) the beauty comparable with that of the mud torn up (dug up) by the white bull of the three-eyed-god (Shiva).

(53.) The wind blowing, thou shouldst extinguish the forest conflagration produced by the friction of the trunks of pine trees, that shall have destroyed (burnt) the bunches of hair of wild cows if it were to affect mountain. For the fortunes of the good have for their end the removal of the affliction of the distressed.

(54) Make completely covered with the pouring of shower of many hails the Sharabhas, who being zealous in flying up through fury, might jump at thee that shall have left the path to the mutilation of their own limbs. What persons uselessly undertaking a business do not become an object of contempt.

(55.) There thou, being humble through devotion, shouldst go round the foot-mark of the god having the crescent moon on his head, distinctly visible on a (certain) stone and constantly heaped up with offerings by sages; On visiting which, credulous persons, being free from their sins are able to get the ever-

Digitized by Google

lasting position of Ganas after the abandoning of their bodies.

(56.) There the Bamboos filled with wind make agreeable sound. The victory over Tripura is sung by Kinara women in unison (harmony) with it; if thy roar in caves would resemble the sound of a drum then the materials for the musical concert of Shiva (bull-god) will certainly be complete.

(57.) Near the slope of that snow-mountain, having passed the various particular objects, thou, appearing to advantage by the horizontal elongation like the black foot of Vishnu engaged in subduing Bali, thou shouldst take-up the northern direction through an entrance, which is there, which goes by the name Krauncha, and which is the gate for geese and the path of fame of Jamadagnya.

(58.) Having gone higher up, be thou the guest of the Kailas mountain whose joints are split by the arms of (Ravana) ten mouthed demon, who is the mirror to the celestial damsels, and who pervading the sky by the elevation of his lotus-like white peaks stands like the cachinnation (horse-laugh) of three-eyed-god collected into a heap day by day.

(59.) When thou, possessing the lustre of oily collyrium made of many pounded ingredients, shalt have got to its summit, I expect kailas, white as the piece of the tusk of an elephant

Digitized by Google

freshly cut, to possess the splendour fit to be seen with steady eyes like that of (the plough bearer) Balarama putting two blue garments on his shoulders.

(60.) If Gouri, supported by Shiva after having kept aside the serpent bracelet, might be strolling (on foot) on that pleasure-mountain thou, going before with thy flow of water checked inside, and forming thyself into wave-like steps, shouldst serve the purpose of a staircase.

(61.) There the celestial damsels will necessarily make thee, pouring down water produced by the gentle striking of the points of bracelets, serve the purpose of shower-bath room. Oh friend, if there be no escape to thee got in hot season, thou shouldst frighten them deeply engaged in sports by thy thundering harsh to the ear.

(62.) Taking the water producing gold lotuses of the Manasa lake, giving pleasure to Indra's elephant obtainable by the veil on the face for the time, shaking by the breezes the sprouts of kalpa (Desire yielding) trees (as if they were) like thin garments, thou shouldst enjoy that lord of mountain by sports consisting of various acts.

(63.) Oh thou whose movement is unrestrained, it is not that thou, having seen Alaka on its summit with her garment, in the shape of the Ganges, dropped down, like a woman

Digitized by Google

on the lap of her lover with her white garment dropped down, wilt not recognize her; who with her seven storied palaces, will have at thy time a collection of clouds pouring down water, as a woman has collection of hair tied by pearl strings.

PART II.

(1.) Where, palaces having beautiful women and pictures, with drums beaten for musical purposes, having crystal floors, with its ends licking the sky are sufficient to match thee, possessing lightning, rainbow, agreeable and deep thundering, with water within and lofty in those various particulars.

(2.) Where women have in their hands lotuses held in sport, in the lock (braid) of hair fresh jasmine flowers strung together, on the face beauty reduced to paleness by the pollens of Lodhra flowers, on the mass of hair fresh Kurabaka flowers, on the ear, handsome shirish flowers in and on the parting line of the hair on the head Kadamba flowers produced on thy arrival.

(*a.*) Where trees ever bear flowers and are alive with intoxicated bees; the lotus plants ever bear lotuses and have a bell formed (around them) of geese; the domestic peacocks with their ever shining tails have their throats

Digitized by Google

upraised for singing; and (where) the evenings (night) ever possessing moonlight dispel the pervasion of darkness and consequently appear charming.

(*b.*) Where lords of wealth have tears in their eyes produced through joy and not through any other cause, no other pain than the one caused by the arrows of cupid remediable by the union with the desired object, no occurence of separation from any other cause than the lover's quarrel (mock quarrel); and no other age than youth.

(3.) Where Yakshas, in the company of most charming women, resorting to corriders consisting of white crystals and (consequently) decorated by flowers in the shape of reflected stars, enjoy (drink) wine, produced from the Desire-yielding tree and having for its end the (pleasure of) sexual enjoyment, when the drums with as deep a sound as thine are slowly beaten.

(4.) Where virgins, solicited by immortals, being waited upon by breezes cool by the water of the river Mandakini and having the heat on them warded off by the shade of Mandara trees growing along-side, sport with jewels hidden by putting handfuls (of them) in gold sands and hence to be found out.

(5.) Where while lovers, with their tremulous hands, are pulling aside the silken garment

Digitized by Google

loosened by the knot broken on the wearing garment, the handfuls of powders thrown by women with Bimba-like-lower lips and (being) at a loss to know what to do through shame, having reached the lamps (light) consisting of jewels of high lustre prove (their attempt of throwing) futile.

(6.) Oh cloud (where) water-showerers (clouds) like thee, taken by the urger, the wind, to the top-most story of the seven-storied mansions of it spoiling there the pictures with their water drops, instantly as if touched by fear, skilful in assuming the form of a stream smoke, split up into thin particles issue forth through the interstices of windows;

(7.) Where at mid-night, moon-stones, oozing distinct particles of water by the moon rays clear on account of the removal of thy obstruction hanging by the net work, take away the lassitude of limbs caused by sexual enjoyment of women relaxed (disjoined) in the embraces by the arms of their lovers.

(8.) Where lustful persons with inexhaustible stores in their mansions, in company of celestial damsels as courtezans, engaged in conversation daily enjoy themselves in the outside garden with Kinnaras with sweet voice and singing the fame of the Lord of Wealth.

(9.) Where the nauctornal path of women going to their lovers is indicated at the rise of the

Digitized by Google

sun by Mandara flowers dropped down from the collection of hair, by pieces of sprouts and by gold lotuses fallen from ears, by strings of pearls, and by neck-laces with the the thread cut (broken) on the expanse of breast in the (flurry) of walking.

(10.) Where cupid knowing the god, the friend of the Lord of wealth, to be personally residing, does not probably bear through fear his bow having the string of bees. His work is accomplished there by the amorous gestures of skilful women alone, with glances thrown accompanied by the knitting of the eyebrows, and most effective towards their aims, the lovers.

(11.) Where the desire-yieding-tree alone produces all the articles of women's decoration, viz ;—slightly coloured (variegated) clothes, wine fit to teach the amorous plays to the eyes, blooming flowers with sprouts particular ornaments and red dye fit for being applied to the lotus-like-feet.

(12.) There is my house to the north of that of the Lord of Wealth, visible from afar by the gateway beautiful as the rainbow, by the side of which is a young Mandara tree, considered as a son and brought up by my wife, and bent down by clusters that could be reached by the hand.

(13.) There (in my house) is a well, with a stair case constructed of emerald slabs and covered

Digitized by Google

with fullgrown (blown) gold lotuses with-glossy Vaidurya stems, on the water of which the geese having fixed their residence, freed from regret, will not anxiously think of Manasa lake (that is very near) even on seeing (at the sight of) thee.

(14.) There on its bank is a pleasure mountain, with its top formed of beautiful sapphires, and worth seeing on account of the enclosure of golden plantain trees; Oh friend; seeing thee with flash of lightning by thy side I am reminded of that very one with a frightened heart, as being the pet of my beloved.

(15.) Here near the bower of Madhavi creeper fenced by Kurabaka shrubs is the red Ashoka with its waving sprouts and the charming Kesara tree; the one (of them) is desirous of (the kick of) the right foot of thy friend (my wife) and the other longs for the wine from her mouth with me under pretext of the fulfilment of their longings.

(16.) Between these trees there is a perching rod of gold with a base of crystal stone fixed at the root by emerald stones resembling in lustre the young bamboos, which, thy friend, the peacock, made to dance by my love by the clappings of her hands, agreeable on account of the jingles of bracelets, occupied at the close of the day.

(17.) Oh thou clever one, by these marks (well) fixed in thy mind and having seen the conch

Digitized by Google

and lotus drawn in form (near) by the side of the door thou shouldst recognize my house now certainly faded in its splendeour by my absenec. (For) verily the day lotus does not keep up its beauty at the disappearance of the sun.

(18.) Having attained the shape of the cub (of an elephant) for the purpose of quick descent, and (then) sitting on the aforesaid pleasure mountain having a charming top, thou mayest throw thy look in the shape of the flash of lightning of very dim gleam resembling a row of glow worms in the interior of the house.

(19.) There will be a lady answering the following description ; namely, thin, young, having pointed teeth and lips resembling ripe Bimba, slender in the waist, with looks resembling those of a frightened dear, with deep navel, of slow gait in consequence of the heaviness of the hip, slightly bent by the breast, and who is, as it were, the first creation of the creator.

(20.) Know her, whose talk is measured and who is lonely, I her companion being far away, like a female Chakrawaka bird when her mate is separated from her, to be my second life. I think that child (woman) suffering greatly from separation to be quite changed like the frost beaten lotus, while these heavy days are passing.

Digitized by Google

(21.) In all probability her face, with its eyes swollen by excessive weeping, with its lower lip pale by want of coolness in breathings (hot breathings), placed on the (palm of the) hand and not distinctly visible by the hair hanging (on it), possesses the lamentable condition of the moon with her lustre faded by thy obstruction.

(22.) Oh cloud), She will presently fall within the range of thy sight (will be presently seen by thee) either engaged in adoration, or drawing my likeness emaciated on account of separation and conceived by the mind, or asking the sweet voiced Sarika in the cage; "Oh thou possessed of taste, dost thou remember the lord? because thou art also his favourite."

(23.) Or, oh good one, having placed the lute on her lap having dirty cloth thereon, desirous of singing loudly a song after composing its lines marked with the signs of my name and having with great difficulty put the wire wet with tears into tune forgetting the tune though uttered by herself again again.

(24.) Or throwing down flowers placed (collected) on the threshold on the ground in order to count the remaining months of the period determined from the day of separation, or enjoying my company with its plan of commencement conceived in my mind. Mostly

Digitized by Google

these are the interesting occupations of women in the separation from their lovers.

(25.) My separation might not distress her so much during the day she being engaged in her (usual) occupation. But I fear your friend (must be) suffering from heavier pain at night as having nothing to engage herself in. (Therefore) thou, standing at the window of the top-most story, shouldst see that chaste one, sleepless and lying down on the ground at midnight in order to cheer her up completely by my intelligence.

(*a.*) Her affectionate companions will not any how leave her, that slender bodied one during the day. Because the tendency of women in this world is singularly alike. But, oh giver of water (coud), being at the window near her bed thou shouldst approach my sleepless beloved when her attendant shall have gone to sleep.

(*b.*) To be found out, lying on one side on the ground, and pushing aside again and again from her temple the single braid of hair, stiff and irregular by tears, the drops of which had fallen on the bed, and which resembled the broken neeklace (of pearls), and loosened by the hand having untrimmed nails.

(26.) Emaciated by anxiety, lying on one side on the bed (used) in separation, (consequently) looking like the form of the coolrayed one (moon) with her one digit only remaining in

Digitized by Google

the corner of the rising mountain and passing the similar night, to one that she had passed with me in (sexual) enjoyment as suggested by the will like a moment, now long on account of separation by (shedding) hot tears,

(27.) Covering over with disgust the sight thrown toward the cool rays of the moon come in through the window cocks through old love (for them) and returned as gone (without enjoying them) with eyelashes heavy on account of tears and (consequently) looking like a land-growing lotus on a cloudy day neither opened nor closed.

(28.) Blowing aside the hair stiff on account of simple bathing and (hence) undoubtedly hanging down as far as (upto) the cheek, by breaths distressing the sprout-like lower lip and longing for sleep obstructed (with its course obstructed) by the gush of tears, expecting how my union at least in dream could be got.

(29.) Pushing aside very frequently from (the expanse of) her broad cheek with her hands having untrimmed nails, the lock of hair, that was tied on the first day of separation without a chaplet, to be loosened by me freed from sorrow, at the end of the curse, causing pain (to the root) at the touch, stiff and irregular, formed into one single braid.

(30.) That reduced one, having delicate body, the ornaments from which must have been put

Digitized by Google

aside, and which she will have placed in the middle of the bed in a quite uneasy manner, will necessarily cause even thee to shed tears consisting of fresh water. Generally every one of pitiful heart (having his interior wet) becomes of compassionate feelings.

(31). I know thy friend's heart full of love for me; hence I conclude her to be in this condition in the first separation. The thought (inclination) of considering myself fortunate doesnot make me swaggering. All that is said by me will ere long be before thy eye.

(32). I guess that at thy approach that deer eyed one's eyes, with its free motion of its outer corner obstructed by the hair, void of gloss, with the play of its eye brows forgotten by rejection of wine and throbbing in the upper part will attain the resemblance of the beauty of the lotus moving in consequence of the tossing of fish.

(33.) Her left thigh, freed from the nail marks of my hand, obliged to do away with the long accustomed pearl waist band by the decree of fate fit for the shampooing with my hands when the sexual enjoyment was over, and yellowish like the juicy trunk of the plantain tree, will begin to throb.

(34.) Oh giver of water (cloud), if at that time she be enjoying the pleasure of sleep, seating thyself near her without thundering (bepleased

Digitized by Google

to) wait a while, that she having by chance met me, her dear one, in sleep, the close embrace might not be one in which the firm grasp of her creeperlike arms round (my) neck will get loose abruptly.

(35). Having roused her by the breeze cool on account of thy drops of water, keeping the lightning inside and looking grave, thou shouldst begin to speak by means of words consisting of thy thundering to that proud lady refreshed along with the fresh Jasmine buds and with her eyes fixed on the window occupied by thee (thus).

(36). "Oh thou that art not a widow (whose husband is living), know me to be the bearer of water (cloud), the dear friend of thy husband, come to thee with his messages (well) preserved at heart, who by his deep and agreeable thundering urges on the host of travellers tired in the journey (on the way) and eager to loosen the braid of hair of their wives (of the weak sexed ones).

(37). Thus being said, she with her up-lifted face and heart heaving with anxiety, like Maithili at the son of the wind, having looked at and honoured thee, will necessarily hear the remaining (more) attentively. Oh thou good one, to women the news from their husbands, brought by a friend is little less than (actual) union.

Digitized by Google

(38). Oh thou the long-lived one, at my request and to make thyself blessed thou shouldst say to her thus :—' Oh thou weak-sexed-one, thy companion, residing, in the hermitages of Ramagiri, separated from thee and hence not (yet) dead, asks thee of thy well-being. This is the introductory speech in the case of persons that are an easy prey to calamities.

(39). He, being placed far off, and having his course obstructed by the adverse fate, enters into thy form, emaciated, afflicted (by separation) troubled with tears, undergoing constant agony, and breathing heavily by his form, emaciated, afflicted, with tears, uneasy and breathing heavily by means of those desires experienced by him in thought.

(40). Oh weak-sexed-one, he, who certainly through the longing after the touch of thy face, was eagerly desirous of communicating that in thy ear which could be expressed even in words in the presence of thy friends, now passed beyond the range of thy ear as also become invisible to thy eyes through me this, the lines of which are composed in anxiety.

(41). I look for thy stature (figure) in Shyama creepers, for thy glance in the look of frightened deer, for the beauty of thy face in the moon, or thy hair in the collection of the tail of peacocks, and for the plays of thy eye brows in the waves of rivers. But, alas ! in

Digitized by Google

none, oh thou hot-tempered one, there is thy resemblance.

(42). Having drawn thee angry through love (feigning anger) on the slate of a stone with minerals (such as red chalk and others) while I wish to throw myself (in picture) at thy feet, my sight is blinded by the constantly collecting tears. Cruel fate cannot bear our union even in that.

Oh child, distanced from thy face having the fragrance of the earth sprinkled by the shower and emaciated as I am, the god cupid strikes me. Think how at this close of hot season could the days with the rays of the sun scattered by the clouds clung to and expanded in all quarters pass away.

(43). Surely it will never be the case that the drops of tears, big as pearls of silvan deities looking at me with my arms spread in the vacuity for the purpose of very close (firm) embrace of thee obtained by me with great difficulty in my (knowledge of) dream, will not fall in plenty (torrents).

(44). The breezes from the Snow (Himalaya) Mountain, that after having broken open the folds of the sprouts of pine trees, and fragrant by the exudation of their sap, have taken their course (proceeded) to the south, are, oh excellent one, embraced by me, (thinking) that they must have touched thy body previously.

Digitized by Google

(45). How could the night with its long watches be shortened (into) a moment ? (so as to make it feel like a moment) ? How could the days also be very little tedious in all conditions ? Thus, Oh thou tremulous eyed one, my heart, with its desired-object unobtained, is made helpless by the severe pangs caused by thy separation.

(46). Verily (my love), calculating much I cheer up myself by myself. Therefore, Oh thou fortunate one. thou shouldst not be greatly terrified. Who has got uninterrupted happiness or misery in perpetuity ? The condition (of men) goes up and down like the felly of a wheel.

(47). My curse is to end when Vishnu (the god having Sharnga in his hand) will rise from his serpent-bed. Pass the remainging four months without grudging (having shut thy eyes.) Afterwards we shall enjoy our various desires multiplied in separation in the nights having full-grown autumnal moon-light.

(48). Moreover he said:—" Formerly (once) having gone to sleep in the bed throwing the arms round my neck, on account of some indescribable reason thou wokest up (started up) crying loudly, and thou smilingly toldst me when I asked thee repeatedly, Oh thou cheat, I saw thee in my dream pleasing (propitiating) some (other) woman."

Digitized by Google

(49.). On receiving this token of recognition, knowing me to be faring well, Oh thou with tremulous eyes, do not entertain any doubt in respect of me through (public) scandal. They say that affections die away in separation, which is something (that is not to be minded.) But in the absence of enjoyment, they with their taste for the longed—for object accumulated turn out into a heap of affection.

(50.) Having thus cheered up thy friend engrossed, in deep sorrow by this first separation and quickly returned from the mountain with its summits torn up by the bull of the three eyed god, thou shouldst cheer up also my life loose like the morning Kunda flower by her words, consisting of her well-fare sent along withsome token of recognition.

(51). Oh thou good one, did you undertake this business of me, thy friend? I do not think that thy gravity is the result of (results from) thy refusal. Being solicited (requested) thou, though silent, givest water to chatakas. For the reply of the good is the very execution of the desired object of the supplicant.

(52.) Having done this favour to me who am making a just request either through friendship, or because I am lovelorn (helpless) or through the desire of being compassionate to me, Oh thou water giver (cloud), being possessed of beauty on account of rainy season, thou

Digitized by Google

mayest roam over whatever countries thou liket. May not thus there be separation to thee from the lightning even for a moment.

(*a.*) Having quickly come from that mountain to Alaka to tell the news, and having recognised the abode of Yaksha void of spendour from the signs learnt, that cloud having his form at his will, told all that, sweet on account of (its being full of) love which was told by Yaksha with great effort, to his wife.

(*b.*) That best of clouds ever ready to do good to others, gave that tidings, in divine (charming) words in order to support the life of the wife of Yaksha. She too having received that tidings of her husband became delighted at heart. Whose réquest to the best does not yield its desired fruit ?

(*c.*) The Lord of Wealth also having heard that tidings given by the cloud with his heart melted with pity and his anger subsided, bringing the curse to a close, and uniting this couple free from sorrow and delighted at heart made it ever enjoy its desired enjoyment in constant happiness.

Digitized by Google

NOTES

Verse 1. जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामपादानत्वम् ।–Words indicative of abhorence, cessession and carelessness govern the ablative hence स्वाधिकारात्प्रमत्तः॥ यक्ष, a species of demigods. There are ten species of demigods e.g. विद्याधर, अप्सरस्, यक्ष, रक्षस्, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, भूत. छायातरवः–छायाप्रधानाः तरवः i. e. नमेरु trees. रामगिरि is identical with चित्रकूट. The residence of यक्ष in various hermitages shows the mad state of his mind. It is supposed that the poet at the time of composing this had in his mind the message sent by Rama with Maruti to Sita. Compare उत्तरमेघ 37 इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीव &c, The metre throughout the poem is मन्दाक्रान्ता Def. मन्दाक्रान्तांबुधिरसनगैर्मोभनौतौगयुग्मम्. Sch. G. म, भ, न, त, त, ग, ग. (4-6-7). The शृंगार here is विप्रलंभ as opposed to संभोग. विप्रलंभ–sentiment of love in separation ; संभोग–that in union. विप्रलंभ sentiment is of five sorts, viz. अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुकाः.

Verse 2. कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ–कनकस्यवलयं तस्य भ्रंशेनरिक्तः प्रकोष्ठः यस्य सः, comp. Sankuntal III. 10. मणिबन्धान्कनकवलयंस्रस्तंस्रस्तंमयाप्रतिसार्यते also VI. 6. कतिचिन्मासान् i. e. eight months. He had passed eight months of the curse and the remaining four were to be passed. comp. उत्तरमेघ 52 शेषान्मासांश्चतुरोगमय &c. आश्लिष्टसानुः–आश्लिष्टः सानुः येन. वप्रक्रीडा–वप्र–bank or mound of any kind and क्रीडा–playful butting. The playful butting against the bank; comp.

Digitized by Google

the sorrow of separation has ceased. It is supposed that any person is quite miserable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow it was by the happy news of his well doing that she was here so anxious to send the message. [illegible] a picture of water. [illegible] consisting chiefly of his well doing [illegible] मित्रमुखाने मित्रमुखाने and of love. [illegible] or मित्रमुखात् was first written. There is another reading [illegible] which the mind was at rest [illegible] after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here assigns the clouds how to accomplish the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामी हि लोकः a love-stricken man cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. [illegible] shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it. [illegible] Vide Miscellaneous collection. [illegible] Kumar [illegible] [illegible] Kum I, 10. [illegible] on account of its being engrossed in accomplishing an desired object. [illegible] in its own what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is [illegible] which is thus defined [illegible] [illegible]. It is

the curse would end on the 10th of कार्तिक, because यक्ष in the concluding part says :—शापान्तो मेघुजगशयानादुत्थिते शार्ङ्गपाणावित्यादि, 'that the curse would end on the 10th of कार्तिक,' for, that is the time of Vishnu's getting up from his serpent bed ; that is there would be an excess of 10 days from the beginning of आषाढ to the 10th of कार्तिक. But taking प्रशम-last days of आषाढ also we have a deficit of 20 days, so that an excess of 10 days is better than a deficit of 20 days. Thus the second argument also falls to the ground. Therefore we think the reading प्रथम is better on the whole.

Verse 3. राजराज-कुबेर. अन्तर्वाष्प-धीरोदात्तत्वात्, on account of his being the hero of the poem who should according to the rules of Indian dramaturgy possess brave and noble qualities. सुखिनः persons in union with their beloved. अन्यथा वृत्तिभवति-gets troubled. कण्ठाश्लेषप्रणयिनि-one longing for the embrace. दूरसंस्थे-दुरे संस्थायस्य-remaining afar off. The second part is अर्थान्तरन्यासालंकार which is thus defined ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोवस्तु प्रस्तुत्य किंचन तत् साधनसमर्थस्यन्यासोयोऽन्यस्य वस्तुनः i. e. that अलंकार is called अर्थान्तरन्यास in which a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular statement to support a general proposition. This poem is rich in this figure. For the effect of rain cloud, the peacock, Kadamba, thunder and plantain flowers on lovers separated from their beloved cf. Raghu 13-26-27-29 with this and Verse 4.

Verse 4. दयिताजीवितालंबनार्थी-desirous to support the life of his beloved before the calamity resulting from

Digitized by Google

the sorrow of separation has befallen. It is supposed that rainy season is quite unbearable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow at least by the happy news of his well doing that the यक्ष is here so anxious to send the message जीमूत:-नीलनलयोदकस्य घृत: पटबंध:-a texture of water. स्वकुशलमयीं-स्वकुशलप्रधानां-consisting chiefly of his well doing. कुटजकुसुम-प्रीतिसक्षिप्त प्रीतिप्रमुखानि-प्रीतिपूर्णकाणि-full of love. स्वागतं कुरु or सौम्यमागतं स्वागतं-welcome. There is another reading प्रत्यासन्ने मनसि-when the mind was at rest i. e. after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here satisfies the doubt how यक्ष could entrust the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामार्ता: etc-love-stricken men cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. क-क shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it, cf. Sakuntal, 2-15 कथयंकपरोक्षमन्यथे. सन्निपात-Miscellanious collection. c.f. Kumar 1-3, एकोहिदोषोगुणसन्निपाते विमज्जति. Kirat 5. 36. नानारत्नज्योतिषांसन्निपातैः ओत्सुक्यात्-इष्टार्थोद्युक्तत्वात्-on account of his being engrossed in accomplishing the desired object. गुह्यक-यक्ष. कामार्तश्चेतनाचेतनेषु प्रकृतिरूपया-युक्तायुक्तविवेकशून्या-do not know what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is विषमालंकार which is thus defined विरुद्धकार्यस्योत्पादैर्य यानर्थस्यवाभवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा; it is

a figure of speech in which some unusual and incompatible relation between cause and effects, is described, last line is अर्थान्तरन्यास, vide note verse 3.

Verse 6. The last line is very instructive. पुष्करs and आवर्तकs are the well known families of clouds. कामरूप shows his fitness to get admittance wherever he liked. दूरबंधुः-दूरेबंधुर्यस्यसः The fourth line is अर्थान्तरन्यास Vide note verse 3. मोघा-Unsuccessful cf. Raghu. 11-3, मोघवृत्तिकलभस्यचेष्टितं. The verses from 6th to 11th both inclusive are meant a compliment to the cloud. Therefore they are called प्रियोलंकार, which is thus defined प्रेयः प्रियतराख्यम्.

Verse 7. संतप्तानां has double meaning:—of those who may be heated by the sun and of those who may be afflicted by separation.-आतपक्लिन्नानां प्रोषितानां वा,-you pacify those who are heated by the sun by pouring down rain, and those who are afflicted by separation by driving them to their homes. When the rainy season sets in, travellers think of returning to their homes प्रियायाः genitive for accusative,, संबंधसामान्ये षष्ठी-genitive is used in the sense of general relationship. In the last two lines he tells him the place where he was to go. ते गन्तव्या-त्वया गन्तव्या, कृत्यानांकर्तरि षष्ठी-genitive is used in the sense of an agent.

Verse 8. पवनपदवीम्ः आकाशं-sky. Cheering up the wives of travellers will be the concomitant result when you shall have set out to do business for me. पंथानं गच्छन्तीति पथिकाः. उद्गृहीतालकान्ता that they might see you properly. This shows their excessive yearning. It was the general custom among the high caste Hindoos that wives of

Digitized by Google

the sorrow of separation has befallen. It is supposed that rainy season is quite unbearable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow at least by the happy news of his well doing that the यक्ष is here so anxious to send the message जीमूतः–जीवनस्योदकस्य मूतः पटबंधः–a texture of water. स्वकुशलमयीं–स्वकुशलप्रधानां–consiting chiefly of his well doing. कुटजकुसुम–गिरिमल्लिका प्रीतिप्रमुखानि–प्रीतिपूर्वकाणि–full of love. स्वागतं–सुष्ठु or शोभनमागतं स्वागतं–welcome. There is another reading प्रत्यासन्ने मनसि–when the mind was at rest i. e. after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here satisfies the doubt how यक्ष could entrust the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामार्त्ता etc–love-striken men cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. क–क shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it, cf. Sakuntal. 2-15 क्वयंकृपरोक्षमन्मथो. सन्निपात-Miscellanious collection. c.f. Kumar 1-3, एकोहिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जति. Kirat 5. 36. नानारत्नइयेतिषांसन्निपातैः औत्सुक्यात्–इष्टार्थोद्युक्तत्वात्–on account of his being engrossed in accomplishing the desired object. मुह्यक–यक्ष. कामार्ताचेतनाचेतनेषु प्रकृतिरूपणा–युक्तायुक्तविवेकशून्या –do not know what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is विषमालंकार which is thus defined विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यदानर्थस्यवाभवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा; it is

Digitized by Google

a figure of speech in which some unusual and incompatible relation between cause and effects, is described, last line is अर्थान्तरन्यास, vide note verse 3.

Verse 6. The last line is very instructive. पुष्करा: and आवर्तका: are the well known families of clouds. कामरूप shows his fitness to get admittance wherever he liked. दूरबंधु:-दूरेबंधुर्यस्य: The fourth line is अर्थान्तरन्यास Vide note verse 3. मोघा-Unsuccessful cf. Raghu. 11-3, मोघवृत्तिकलभस्यचेष्टितं. The verses from 6th to 11th both inclusive are meant a compliment to the cloud. Therefore they are called प्रियोलंकार, which is thus defined प्रेय: प्रियतराख्यानम्.

Verse 7. संतप्तानां has double meaning:—of those who may be heated by the sun and of those who may be afflicted by separation.-आतपक्लिष्टानां प्रोषितानां वा,-you pacify those who are heated by the sun by pouring down rain, and those who are afflicted by separation by driving them to their homes. When the rainy season sets in, travellers think of returning to their homes प्रियाया: genitive for accusative,, संबंधसामान्ये षष्ठी- genitive is used in the sense of general relationship. In the last two lines he tells him the place where he was to go. ते गन्तव्या-त्वया गन्तव्या, कृत्यानांकर्तरि षष्ठी- genitive is used in the sense of an agent.

Verse 8. पवनपदवीम्: आकाशं-sky. Cheering up the wives of travellers will be the concomitant result when you shall have set out to do business for me. पंथानं गच्छन्तीति पथिका:. उद्गृहीतालकान्ता that they might see you properly. This shows their excessive yearning. It was the general custom among the high caste Hindoos that wives of

Digitized by Google

persons taken to travel did not tie their hair into braids, consequently they must be disorderly and when on acconnt of the confidence that their husbands would return at the approach of rainy season, they thought of having a look at their benefactor (the cloud), they must do so by holding their hair up which were disorderly. सन्नद्ध–well-armed. For this idea cf. Vikram. 4-1 नवजलधरसन्नद्धोयम् &c. अन्योपि &c. means no one who is independent will neglect. अर्थान्तरन्यास Vide note V. 3.

Verse 9. The poet here enumerates the prognostications that the cloud will meet with on his way while taking message to his wife. मंदंमंदं also conveys the meaning of 'befitting the future result.' Some take सगंध to mean 'attached to.' We have two other readings for गर्भाधानक्षणपरिचयं viz. गर्भाधानक्षमपरिचय and गर्भाधानस्थिरपरिचयं meaning, whose contact is capable of producing conception and whose contact is sure to produce conception respectively. क्षण–happy time (of conception being produced). गर्भबलाकादर्शनोद्भवेया-गान्नाकं निबद्धावलयःसमन्तात्. It was a common belief that cranes formed themselves into lines at the appearance of clouds for they knew that their contact with them would produce conception. The favourableness of wind, the sound of Chataka, the sight of cranes are considered as happy omens.

Verse 10. अव्यापन्नां not dead on account of the hope of my return after the end of the curse. एकपत्नीं-एकपतिर्यस्याःसा तां पतिव्रताम् chaste. भ्रातृजायां, By means of this word the Yaksha implies that the

Digitized by Google

cloud should see his wife without entertaining any doubt. बध्यते-अनेनेतिबंधनम्-tie. प्रणयि-full of love. cf Sakuntal, 4. 15. गुर्वपिविरहदुःखमाशाबन्धःसाहयति.

Verse 11. उच्छलींध्रामवंध्यां-fertile on account of the appearance of mushrooms (उद्गत—produced), mushrooms sprung up by the timely appearance of the cloud foretell the richness of the future crops मानसोत्का-मानसे उत्का, longing for Manasa lake. It is a well-known belief that flamingoes leave Manasa lake in other seasons as the snow is injurious to them and return to it again when the rainy season sets in, when the waters of other places are turbid vide II. 13. पथि साधु पाथेयं-that which is wholesome in a journey. Viaticum cf. Vikram. 4. 15. पश्चात्तरः प्रतिगमिष्यासि मानसंतत् । पाथेयमुसृजबिसं गृहणायभूयः.

Verse 12. By using the adjectives प्रियसखं, तुंगं, रघुपतिपदैरंकितं यक्ष wants to impress upon the mind of the cloud, the affection, greatness and purity of the mountain. Persons loving each other if met after a long time shed tears (of course, of joy) काले-here समागमकाले-at the time of meeting. The repetition कालेकाले implies the continuous action. मुञ्चतो बाष्पमुष्णम्-The poet gives here practical twist to the causes of more rain on mountains. cf. Rughu. 13. 29. आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्.

Verse 13. श्रोत्रपेयं-fit to be eagerly listened to ; by putting the word पेयं the poet implies the nectar-like excellence of the message. यत्र-On thy way. For खिन्नः खिन्नः and क्षीणः क्षीणः vide note verse 12 showing frequent exhaustion and

Digitized by Google

(45). How could the night with its long watches be shortened (into) a moment ? (so as to make it feel like a moment) ? How could the days also be very little tedious in all conditions ? Thus, Oh thou tremulous eyed one, my heart, with its desired-object unobtained, is made helpless by the severe pangs caused by thy separation.

(46). Verily (my love), calculating much I cheer up myself by myself. Therefore, Oh thou fortunate one. thou shouldst not be greatly terrified. Who has got uninterrupted happiness or misery in perpetuity ? The condition (of men) goes up and down like the felly of a wheel.

(47). My curse is to end when Vishnu (the god having Sharnga in his hand) will rise from his serpent-bed. Pass the remainging four months without grudging (having shut thy eyes.) Afterwards we shall enjoy our various desires multiplied in separation in the nights having full-grown autumnal moon-light.

(48). Moreover he said:—" Formerly (once) having gone to sleep in the bed throwing the arms round my neck, on account of some indescribable reason thou wokest up (started up) crying loudly, and thou smilingly toldst me when I asked thee repeatedly, Oh thou cheat, I saw thee in my dream pleasing (propitiating) some (other) woman."

Digitized by Google

(49.). On receiving this token of recognition, knowing me to be faring well, Oh thou with tremulous eyes, do not entertain any doubt in respect of me through (public) scandal. They say that affections die away in separation, which is something (that is not to be minded.) But in the absence of enjoyment, they with their taste for the longed—for object accumulated turn out into a heap of affection.

(50.) Having thus cheered up thy friend engrossed, in deep sorrow by this first separation and quickly returned from the mountain with its summits torn up by the bull of the three eyed god, thou shouldst cheer up also my life loose like the morning Kunda flower by her words, consisting of her well-fare sent along withsome token of recognition.

(51). Oh thou good one, did you undertake this business of me, thy friend? I do not think that thy gravity is the result of (results from) thy refusal. Being solicited (requested) thou, though silent, givest water to chatakas. For the reply of the good is the very execution of the desired object of the supplicant.

(52.) Having done this favour to me who am making a just request either through friendship, or because I am lovelorn (helpless) or through the desire of being compassionate to me, Oh thou water giver (cloud), being possessed of beauty on account of rainy season, thou

Digitized by Google

mayest roam over whatever countries thou liket. May not thus there be separation to thee from the lightning even for a moment.

(*a.*) Having quickly come from that mountain to Alaka to tell the news, and having recognised the abode of Yaksha void of spendour from the signs learnt, that cloud having his form at his will, told all that, sweet on account of (its being full of) love which was told by Yaksha with great effort, to his wife.

(*b.*) That best of clouds ever ready to do good to others, gave that tidings, in divine (charming) words in order to support the life of the wife of Yaksha. She too having received that tidings of her husband became delighted at heart. Whose request to the best does not yield its desired fruit ?

(*c.*) The Lord of Wealth also having heard that tidings given by the cloud with his heart melted with pity and his anger subsided, bringing the curse to a close, and uniting this couple free from sorrow and delighted at heart made it ever enjoy its desired enjoyment in constant happiness.

Digitized by Google

NOTES

Verse 1. जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामपादानत्वम् ।–Words indicative of abhorence, cessession and carelessness govern the ablative hence स्वाधिकारात्प्रमत्तः॥ यक्ष, a species of demigods. There are ten species of demigods e.g. विद्याधर, अप्सरस्, यक्ष, रक्षस्, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, भूत. छायातरवः–छायाप्रधानाः तरवः i. e. नमेरु trees. रामगिरि is identical with चित्रकूट. The residence of यक्ष in various hermitages shows the mad state of his mind. It is supposed that the poet at the time of composing this had in his mind the message sent by Rama with Maruti to Sita. Compare उत्तरमेघ 37 इत्याख्यातेपवनतनयंमैथिलीव &c, The metre throughout the poem is मन्दाक्रान्ता Def. मन्दाक्रान्तांबुधिरसनगैर्मोभनौतौगुरुम्मम्. Sch. G. म, भ, न, त, त, ग, ग. (4-6-7). The शृंगार here is विप्रलंभ as opposed to संभोग. विप्रलंभ–sentiment of love in separation ; संभोग–that in union. विप्रलंभ sentiment is of five sorts, viz. अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुकाः.

Verse 2. कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ–कनकस्यवलयं तस्य भ्रंशेनरिक्तः प्रकोष्ठः यस्य सः, comp. Sankuntal III. 10. मणिबन्धान्कनकवलयंस्रस्तंस्रस्तंमयाप्रतिसार्यते also VI. 6. कतिचिन्मासान् i. e. eight months. He had passed eight months of the curse and the remaining four were to be passed. comp. उत्तरमेघ 52 शेषान्मासांश्चतुरोगमय &c. आश्लिष्टसानुः–आश्लिष्टः सानुः येन. वप्रक्रीडा–वप्र–bank or mound of any kind and क्रीडा–playful butting. The playful butting against the bank; comp.

Digitized by Google

Rugh. 44. वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषुशंसन् &c. परिणत-(elephants) engaged in (obliquely striking) ; comp. Sisupal 4-22 परिणतदिक्करिणस्तटीर्बिभर्ति. Some commentators propose प्रशम-last for प्रथम on the ground that there is in the beginning of the following verse प्रत्यासन्ने नभसि-श्रावण being very close ; but it is better to take प्रत्यासन्ने to connect the two months आषाढ and श्रावण which are in close connection with one another rather than connect the last day of आषाढ with the first day of the month श्रावण. For the rainy season generally sets in in the beginning of आषाढ, and यक्ष would be naturally longing to sustain the life of his wife by the happy news of his well doing before the actual calamity has bafallen. For in rainy season the separation from their beloved is quite unbearable to lovers and it is for this reason that persons take to travelling after the close of rainy season and generally return to their happy homes before the beginning of the monsoon, unless detained by unavoidable circumstances. The commentators also assume the absence of the appearance of the cloud till that later period which also seems improbable. They moreover think that यक्ष who was in a mad condition of mind would not be in such a position as to think of the remedy before hand. On that supposition it would even be folly to suppose that he would think of sending the message at all, and consequently there will be no occasion for the poem. So this argument which strikes at the very root is not acceptable, They also argue, how is it then that

Digitized by Google

the curse would end on the 10th of कार्तिक, because यक्ष in the concluding part says :—शापान्तो मेधुजगशयानादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ विन्यादि, 'that the curse would end on the 10th of कार्तिक,' for, that is the time of Vishnu's getting up from his serpent bed ; that is there would be an excess of 10 days from the beginning of आषाढ to the 10th of कार्तिक. But taking प्रशम–last days of आषाढ also we have a deficit of 20 days, so that an excess of 10 days is better than a deficit of 20 days. Thus the second argument also falls to the ground. Therefore we think the reading प्रथम is better on the whole.

Verse 3. राजराज–कुबेर. अन्तर्बाष्प–धीरोदात्तत्वात्, on account of his being the hero of the poem who should according to the rules of Indian dramaturgy possess brave and noble qualities. सुखिनः persons in union with their beloved. अन्यथा वृत्तिभवति–gets troubled. कण्ठाश्लेषप्रणयिनि–one longing for the embrace. दूरसंस्थे–दुरे संस्थायस्य–remaining afar off. The second part is अर्थान्तरन्यासालंकार which is thus defined ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासोवस्तु प्रस्तुत्य किंचन तत् साधनसमर्थस्यन्यासोयोऽन्यस्य वस्तुनः i. e. that अलंकार is called अर्थान्तरन्यास in which a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular statement to support a general proposition. This poem is rich in this figure. For the effect of rain cloud, the peacock, Kadamba, thunder and plantain flowers on lovers separated from their beloved cf. Rughu 13-26-27-29 with this and Verse 4.

Verse 4. दयिताजीवितालंबनार्थी–desirous to support the life of his beloved before the calamity resulting from

Digitized by Google

the sorrow of separation has befallen. It is supposed that rainy season is quite unbearable to lovers that are separated from each other. Hence to avoid that sorrow at least by the happy news of his well doing that the यक्ष is here so anxious to send the message जीमूतः-जीवनस्योदकस्य मूतः पटबंधः-a texture of water. स्वकुशलमयीं-स्वकुशलप्रधानां-consiting chiefly of his well doing. कुटजकुसुम-गिरिमल्लिका प्रीतिप्रमुखानि-प्रीतिपूर्वकाणि-full of love. स्वागतं-सुष्ठु or शोभनमागतं स्वागतं-welcome. There is another reading प्रत्यासन्ने मनसि-when the mind was at rest i. e. after having composed the mind.

Verse 5. The formation of clouds is touched here with a little twist of poetical exaggeration. For the causes of their formation and rain fall, vide Appendix I. The poet here satisfies the doubt how यक्ष could entrust the business to an inanimate object that is fit to be entrusted to an animate object by giving the general truth; कामार्त्ता etc-love-striken men cannot naturally discriminate between animate and inanimate objects. क्व-क्व shows the difference between the importance of the message and the object selected to carry it, cf. Sakuntal. 2-15 क्वयंकृपरोक्षमन्मथो. सन्निपात-Miscellanious collection. c.f. Kumar 1-3, एकोहिदोषोगुणसन्निपातेनिमज्जति. Kirat 5. 36. नानारत्नइयोतिषांसन्निपातैः ओत्सुक्यात्-इष्टार्थोद्युक्तत्वात्-on account of his being engrossed in accomplishing the desired object. गुह्यक-यक्ष. कामार्ताश्चेतनाचेतनेषु प्रकृतिरूपणा-युक्तायुक्तविवेकशून्या -do not know what is proper and what is improper. Here sending the message by a cloud is विषमालंकार which is thus defined विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रार्थस्यसवाभवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृतिस्त्रिधा; it is

Digitized by Google

a figure of speech in which some unusual and incompatible relation between cause and effects, is described, last line is अर्थान्तरन्यास, vide note verse 3.

Verse 6. The last line is very instructive. पुष्करs and आवर्तकs are the well known families of clouds. कामरूप shows his fitness to get admittance wherever he liked. दूरबंधुः-दूरेबंधुर्यस्यसः The fourth line is अर्थान्तरन्यास Vide note verse 3. मोघा-Unsuccessful cf. Raghu. 11-3, मोघवृत्तिकलभस्यचेष्टितं. The verses from 6th to 11th both inclusive are meant a compliment to the cloud. Therefore they are called प्रियोत्कार, which is thus defined प्रेयः प्रियतराख्यम्.

Verse 7. संतप्तानां has double meaning:—of those who may be heated by the sun and of those who may be afflicted by separation.-आतपक्लिष्टानां प्रोषितानां वा,-you pacify those who are heated by the sun by pouring down rain, and those who are afflicted by separation by driving them to their homes. When the rainy season sets in, travellers think of returning to their homes प्रियायाः genitive for accusative,, संबंधसामान्ये षष्ठी-genitive is used in the sense of general relationship. In the last two lines he tells him the place where he was to go. ते गन्तव्या-त्वया गन्तव्या, कृत्यानांकर्तरि षष्ठी-genitive is used in the sense of an agent.

Verse 8. पवनपदवीम्ः आकाशं-sky. Cheering up the wives of travellers will be the concomitant result when you shall have set out to do business for me. पंथानं गच्छन्तीति पथिकाः. उद्गृहीतालकान्ता that they might see you properly. This shows their excessive yearning. It was the general custom among the high caste Hindoos that wives of

Digitized by Google

persons taken to travel did not tie their hair into braids, consequently they must be disorderly and when onacconnt of the confidence that their husbands would return at the approach of rainy season, they thought of having a look at their benefactor (the cloud), they must do so by holding their hair up which were disorderly. सन्नद्ध–well-armed. For this idea cf. Vikram. 4-1 नवजलधरसन्नद्धोयम् &c. अन्योपि &c. means no one who is independent will neglect. अर्थान्तरन्यास Vide note V. 3.

Verse 9. The poet here enumerates the prognostications that the cloud will meet with on his way while taking message to his wife. मंदंमंदं also conveys the meaning of 'befitting the future result.' Some take सगंध to mean 'attached to.' We have two other readings for गर्भाधानक्षणपरिचयं viz. गर्भाधानक्षमपरिचय and गर्भाधानस्थिरपरिचयं meaning, whose contact is capable of producing conception and whose contact is sure to produce conception respectively. क्षण–happy time (of conception being produced). गर्भबलाकादधतःश्रेयोगान्नार्कं निबद्धावलयःसमन्तात्. It was a common belief that cranes formed themselves into lines at the appearance of clouds for they knew that their contact with them would produce conception. The favourableness of wind, the sound of Chataka, the sight of cranes are considered as happy omens.

Verse 10. अव्यापन्नां not dead on account of the hope of my return after the end of the curse. एकपत्नीं–एकपतिर्यस्याःसा तां पतिव्रताम् chaste. भ्रातृजायां, By means of this word the Yaksha implies that the

Digitized by Google

cloud should see his wife without entertaining any doubt. बध्यते-अनेनेतिबंधनम्-tie. प्रणयि-full of love. cf Sakuntal, 4. 15. गुर्वपिविरहदुःखमाशाबन्धःसाहयति.

Verse 11. उच्छलींध्रामवंध्यां-fertile on account of the appearance of mushrooms (उद्गत—produced), mushrooms sprung up by the timely appearance of the cloud foretell the richness of the future crops मानसोत्का-मानसे उत्का, longing for Manasa lake. It is a well-known belief that flamingoes leave Manasa lake in other seasons as the snow is injurious to them and return to it again when the rainy season sets in, when the waters of other places are turbid vide II. 13. पाथे साधु पाथेयं-that which is wholesome in a journey. Viaticum cf. Vikram. 4. 15. पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यासि मानसंतत् । पाथेयमुसृजाबिसं गृहणायभूयः.

Verse 12. By using the adjectives प्रियसखं, तुंगं, रघुपतिपदैरंकितं यक्ष wants to impress upon the mind of the cloud, the affection, greatness and purity of the mountain. Persons loving each other if met after a long time shed tears (of course, of joy) काले-here समागमकाले-at the time of meeting. The repetition कालेकाले implies the continuous action. मुञ्चतो बाष्पमुष्णम्-The poet gives here practical twist to the causes of more rain on mountains. cf. Rughu. 13. 29. आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्.

Verse 13. श्रोत्रपेयं-fit to be eagerly listened to; by putting the word पेयं the poet implies the nectar-like excellence of the message. यत्र-On thy way. For खिन्नः खिन्नः and क्षीणः क्षीणः vide note verse 12 showing frequent exhaustion and

Digitized by Google

emaciation. Here the poet touches the theory of the formation of clouds and falling of rain. The waters of large reservoirs go into the sky in the form of vapour and form themselves into clouds and these clouds when they become sufficiently cold and heavy fall down again in the form of rain which operation takes place quickly when the clouds come in contact with mountains; which the poet represents as taking rest on account of exhaustion and of course by the fall of rain in consequence of the contact, the clouds become empty and the formation of new clouds by the process of evaporation the poet represents as taking in the water of clouds when emaciated (thus empted) परिलघु very light for digestion, free from the injurious quality of being very hard for digestion. Waters agitated by the friction of stones become light and wholesome for drinking. उपभुज्य-Having taken in (for the purpose of keeping up thy strength.)

Verse 14. किंस्वित्-Expresses doubt. मुग्ध-conveys the idea of silliness accompanied with charm, silly because of the idea of wind's taking away the mountain entering into their mind. चकितचकितं in a startling manner also cf. मन्दमन्दं. सिद्धाङ्गनाभिः-सिद्धाः are a species of demigods. सरस-juicy, full of sentiment. निचुल a kind of reed and also the name of a poet and friend of Kalidasa. दिङ्नागाः One of the eight elephants said to guard and preside over the eight cardinal points, and also the name of a poet said to be a contemporary of Kalidasa. अवलेपान्

Violence or outrageous conduct towards a woman. cf. Vikram. V. अमुरावलेपात् also Raghu. 8. 35. पवनावलेपजवाक्षम्. also Kumar. 15. 32, 42 Raghu. 5, 53. स्थूल-powerful and silly, Mallinatha suggests that another meaning also is here hinted at which gives historical information for fixing our poet's date. एसिकौ निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परावादितानां कालिदासप्रबंधदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात् स्थानान्निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्नद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य प्राधान्यं हरतिकिंस्विदिति हेतुनासारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरंगनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुन्नतांश्चैर्भवति । स्वप्रबंधमात्मानं वाप्राप्ति करोतीति । संसर्गतोदोषगुणाभवंतीति चेन्मृषार्थेनजलाशयेऽपि ॥ स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिंधुवेगादित्यंतच्छ्लोकानिर्माणात्तस्यक वेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥ Making thy face stainless here where there is the great pathetic poet Nichula, the friend and companion of Kalidasa, ready to refute the censures given by others to Kalidasa's compositions; refuting the faults found by Dingnagacharya of the Sarsvata sect accompanied by the motions of the hand, thy power (ability) being looked at by the great poets, male and female of the Sarasvata sect being afraid whether it would take away the superiority of Dingnagacharya, get predominence. दिङ्नागानां in this sense may be supposed to have been put in the plural out of respect.

Verse 15. छाया-प्रभा, splendour. एतत्-He points out with his hand आखंडलस्य धनुः-The bow of Indra. The rain bow is supposed to be the bow of

Digitized by Google

Indra. गोपवेषस्य विष्णोः-The eighth incarnation of Vishnu is supposed to be that of a cow-herd. गोपालकृष्ण.

Verse 16. कृषिफलं-The result of agriculture i. e. production of corn. भ्रूविकारानभिज्ञैः Being simple women, they did not know the amorous plays of eyebrows which are common in town women. प्रीतिस्निग्धैः-They will cast loving looks, at their being fully aware that thou art the cause of giving them the means of subsistence. पथिमान-Being eagerly looked at. Those that have passed some days in villages must have good experience, how anxiously the arrival of rain is expected by the villagers. It is not the women but the whole village community that is so very expectant वधूजनैः-must be simply a poeclical idea. सीरोत्कर्षणसुरभिः-When the ploughs have been drawn through the field it gives out a beautiful smell which agriculturists must be well aware of. आरब्ध-Having reached i.e. having showered down rain there. After the fields are ploughed rain is badly wanted; hence this request. लघुगति-with quickened pace on account of thy being light by the emptying of rain. एवं-due, direct.

Verse 17. आम्रकूटः-आम्राःकूटेषु यस्यसः On whose summits there are mango trees. आसार-Shower of rain. आसार.....प्रवं-to show the obliging nature of the clouds. क्षुद्रेऽपि &c.-अर्थान्तरन्यास Vide note verse 3. Even the mean fellows feel ashamed to turn ungrateful towards their benefactors, how much more will it be so in the case of noble persons? question of appeal. i,e. Noble

Digitized by Google

persons will never turn out ungrateful. The obligation conferred on the Amrakuta mountain is the quenching of the forest conflagration on the mountain by the shower of rain and he on his part will carry thee on his head to repay the obligation.

Verse 18. पारिणत etc. About the month of आषाढ mango trees bear ripen fruit cf. II. 47. उपान्त-Skirts. स्निग्ध-etc..-women at the time of braiding the hair apply oil to it, and the braid consequently appears glossy by the oil. The comparison of the summit of the mountain to woman's breast is very appropriate here especially in the mouth of यक्ष, cf. Raghu. 4.51, स्तनाविवदिक्स्तस्याः शैलोमलयदर्दुरौ.

Verse 19. वनचराः-वनेचरन्तीति वनचराः, वनचर etc. indicates that thy eyes shall have some satisfaction when you are in the bowers enjoyed by-मुहूर्त-shows the anxiety of यक्ष's mind to communicate the message to his wife as soon as possible, therefore he is afraid of any longer delay, though he could not prevent him from taking rest after his long journey out of politeness. पाषाणवेषर्म-the regions through which a river flows are naturally very rugged by the wearing away of earth. विशीर्ण-shattered, from शृ; shattered into different streams on account of the roughness of the ground. For this reason water will not flow smoothly but would flow in various streams and consequently shall have the appearance of the decoration on the body of an elephant. रेवा is another name for नर्मदा. विन्ध्य mountain in central India. cf. Vikram, 3,8 नद्याइव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः.

Digitized by Google

Verse 20. वान्तवृष्टि-When thou shalt have ejected rain. प्रतिहतरयं-shows that thou canst drink i without any difficulty as its course, being obstructed by the avenues of rose apple trees will be slow. अन्तसार-passessing inward strength, here possessing water in thee; as a person possessing inward essence i. e. vigour cannot be easily overpowered so, thou who shalt have water in thee, canst not be blown over by the wind i. e. the wind cannot scatter thee away when thou shalt be heavy with water, otherwise he can very easily do so, vide App. I Fourth line is अर्थान्तरन्यास. रिक्त-empty, possessing no essence.

Verse 21. हरित कपिशं.-हरितं च कपिशंच Original colour of Kadamb, is green and that of the fibres gray so that it was a mixture of these two colours to the sight. अनुकच्छम्-कच्छेषु अनूपेष्वनुकच्छम्, अव्ययीभाव compound. For जग्ध्वा, there is also another reading दग्धा, then it goes with अरण्येषु. In that case कन्दलीं would also be an object of दृष्ट्वा. कन्दलींच दृष्ट्वा and दग्धारण्येष्वधिकसुरभि &c. If we take दग्धा with अरण्येषु then it gives the reason why the smell of the earth is more fragrant, when the ground is burnt which in Marathi is called तखाळावणे it gives a sort of pleasant smell. If we take the reading जग्ध्वा, then in that case the reason for the smell being more agreeable would be the falling of rain. When the ground is wet with the fresh fall of rain, then also it gives out a pleasant smell. सारंग also means an elephant or a deer but it seemis more suitable here to take it to mean a deer

Digitized by Google

तेमार्गं सूचयिष्यन्ति-Will indicate the path to be traversed by thee. Wherever these effects such as appearance of Kadamba and plantain buds, the issuing out of the smell from the earth will be seen, they will be signs for thee to traverse that country.

Verse a. अम्भः here means rain water, अभीबिंदु etc.-Chatakas are a species of birds that are commonly believed to drink rain-water. They will never touch the water fallen on the ground, consequently they are always expectant of rain and when the rain falls, they take in the drops before they touch the ground; therefore they are very skilful in taking in water by their usual practice. श्रेणीभूताः-cranes generally move together in a line. परिगणनया निर्दिशन्तः-pointing to as one, two and three. सोत्कंठानि प्रियसह &c. The embraces will be eager and given in a frightened condition because when the wives would hear thy thunder, they would be frightened and would be eager to cling close to their husbands for support सिद्धः-a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural faculties called Siddhis. त्वां मानयिष्यन्ति-will respect thee, because they will consider their spontaneous embraces due to thee. For but for your thundering they would not have got these spontaneous embraces.

Verse 22, मत् प्रियार्थं-may either mean for my good or for the sake of my wife according to the dissolution the compound. पर्वते पर्वते on every mountain for repetition vide note Verse B,

Digitized by Google

कालक्षेपमुःपदृशामि–The cloud has great affinity for mountains, consequently यक्ष naturally expects delay on every mountain from him. Still he requests him to proceed rather quickly being very anxious for his wife प्रत्युद्यातः–Lit. To rise from the seat as a mark of respect to greet or wel-come a guest. Rughu. 2. 20 where प्रत्युद्गत is similarly used प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या. केकास्वागतीकृत्य:-Having received the making of their notes as the welcome speech. कथमपि–Though thou wilt not be willing to proceed still thou shouldst anyhow try to do so.

Verse 23. This verse is descriptive. It gives the description of a particular country named Dashran at the approach of rainy season. आकुलग्रामचैत्या–The trees in the vicinity of a town are always alive with such birds as crows, sparrows and others, who are accustomed to eat domestic oblations, generally throughout the year but especially they appear so in rainy season when these birds also require some sheltered place to live in. चित्यायां इमानि चैत्यानि–belonging to the grove. परिणत etc–The rose-apple-fruit generally ripens at the commencement of rainy season, In rendering अन्त by beautiful I have followed mallinath, but we might also take the ordinary meaning of अन्त–border or skirt then the meaning would be, the skirts of rose apple forests will be dark-blue on account of the ripening of the fruit. The rose-apple-forest must of course form part of Dasharna country. कतिपय etc. The geese must be making their sojourn there during the rainyseason.

Digitized by Google

Verse 24. लक्षण-Name. राजधानी-धीयन्तेऽस्यामिति धानी, राज्ञां धानी राजधानी-capital. सभ्रूभंगम्-having a frown on it. The face of a woman when she frowns is more lovely than it is ordinarily. तिरोपान्त-स्तनितसुभगं-Thy drinking water on the margin of the bank accompanied by thundering will be a pleasing sight. The act of drinking and thundering will go on simultaneously. The poet also implies a gentle love talk between the couple while the lover is kissing the lower lip of his beloved.

Verse 25. पुलकितामिव-पुलकाअस्यजाताः पुलकितमिव सञ्जातपुलकं-with the hair on his body standing erect through joy, cf. Gitagovind 1 चारु चुम्बति नितंबवती दयितं पुलकैरनुकूलं. अधिवसेः-वस with उप, अनु, अधि and आ governs accusative, cf. uttaram. 3, 8 यानिप्रितासहचरश्चिरमध्यवासम् also Rughu. 5.63 बाल्यात्परामिव दशांमदनोऽध्युवास. पण्यस्त्री-पण्याःक्रेयाःस्त्रियोवेश्याः women that could be bought, harlots, cf. Bhartra. 1.90 पण्यस्त्रीषुविवेककल्पलतिका शस्त्रीषु रंभेयतकः Young men in the prime of youth used to resort to these mountain caves in the vicinity of that town for the purpose of free enjoyment with harlots for fear of their elders. The perfumes used by them remained adhered to the stones in the caves and indicated to passers by their enjoyment by the scent.

Verse 26. जातानि-स्वयंरूढानि; अकृत्रिमाण्यपि-grown wantonly: सिञ्चन्-wetting. The object that is wetted is put in the accusative as अवाकिरन्वयोवृद्धास्तंलाजैः पौरयोषित इत्यादि. पुष्पलावी मुखानि-पुष्पाणिलुनन्तीति पुष्पलाव्यस्तासां मुखानि. छाया &c. here means either shade or splendour. This implies that at the sight of a lubi-

Digitized by Google

dinous man, the faces of lustful women acquire loveliness. क्षणपरिचितः–means being commingled with them only for a short time (not long) on account of the important business thou hast to execute.

Verse 27. विदिशा is the present Beitsa which is the eastern part of Malva, and Ujjaini to the west of विदिशा consequently to one going northwards to Vidisa the way from Ujjaini would be rather a circuitous one. Ujjaini which is near Indore was the ancient seat of learning, civilisation, prosperity and grandeur of India. सौधोत्संगप्रणयविमुखः–Do not go without showing thy usual regard for the terrace of mansions i.e. without visiting &c. वंचितोऽसि–Then thy existence would be useless i. e. by seeing those eyes thou must as a matter of necessity, be diverted; our poet appears very fond of Ujjayini, Shipra, Mahakala and its surroundings. He describes these very vividly in verses, 31, 32, 38; 39, 35, 36 and in Raghu, 6. 32. 34.

Verse 28. The river is here compared to a young woman; now as a woman has a girdle jingling at every moment, with golden beads hanging from it so here the very line of birds moving along the banks serves the purpose of a girdle and their noise corresponds to the jingling sound of the girdle. A woman's gait is slow, and graceful so also is here described the flow of the river; and whirlpool serves the purpose of a naval. स्तनित–noisy. निर्विन्ध्यायाः–निष्क्रान्ताविन्ध्यान्निर्विन्ध्या–The name of a river having its source from Vindhya mountain संनिपत्य–

Digitized by Google

Having come in contact with. रसाभ्यन्तरः–रसोजलं मभ्यन्तरंयस्य अन्यत्र रसन शृंगारिणाभ्यन्तरो व्याप्तः Be one having water within thee i. e. take in its water; secondly as a lover, experience amorous sports with her. The fourth line removes the cloud's doubt, how he should enjoy her without a request from her. स्त्रीणां etc. the first expression of request in the case of women to begin enjoyment is by amorous movements of the limbs and not by actual words. i. e. they give their consent by signs rather than by words. so that thou wilt have her permission not by words but by signs. This line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. In this case the amorous plays consist in displaying of the naval etc.

Verse 29. वेणीभूतप्रतनुसालिला–अवेणीवेणीभूतं प्रतनुसलिलं यस्याःसा, The braid of a woman is also hinted at here. वेणी also means small continuous flow–with its waters flowing in a small and continuous current cf. Rughu 6.43. जलवेणिरमारिवां यदिप्रेक्षितु मस्तिक्रमः. अवतीतस्य–gone there after a long time, as thy visit shall be once every year in rainy season. There is also a hidden meaning of a person away from home for a long time. सिंधु fem a river generally सिंधु mas–नद i. e. a large river पाण्डुच्छाया–on account of the falling of the dry leaves it shall have acquired pale white colour. In the case of a woman, paleness caused from the separation from the lover सुभग–Fortunate in having a woman who would pine away by the separation from her lover but would not stain his and her name by

Digitized by Google

taking to a wrong path. सौभाग्यंतव्यं नयति-displaying good luck by her emaciated condition. Her emaciated state would clearly show thee that she was true to thee consequently thou must consider thyself lucky. काश्यं etc. Thy cheering her up and encouraging her will be the means for her recovering her former sound state as by giving love to her. In the case of the river by giving (pouring down) water (रसमावर्ष्य). The facts mentioned here are equally applicable to a love-striken woman as well as to the river. यक्ष first asked to drink in its रस water, (love in the case of a woman) and now tells it to feed it by giving water. Lovers also after long separation first enjoy the love of their beloved being thirsty as it were and then by cheering words try to remove the uneasiness caused by separation. Leanness is one of the several signs of love-stricken conditions. They are नयनप्रीतिप्रथमा चिन्तासंगस्ततोऽथसंकल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादोमूर्च्छामृतिरित्येताःस्मरदशाः॥ Some take तामतीतस्य for तावतीतस्य-which means having crossed it (Nirwindya) thou wilt come across.

Verse 30. कोविदाः-विदन्तीतिविदाः इगुपदलक्षणः क ओकसंविग्रस्थानस्य, ओकारो लुप्तः। उदयन was another name of वत्सराज, a famous prince of the lunar race king of Kausambi, who is reported to have carried off वासवदत्ता daughter of Pradyota, king of Ujjayini. He is the hero of the play called Ratnawali and his life is the subject of several other compositions. पूर्वोद्दिष्टां mentioned before; see verse 28 सौधोत्संगप्रणय

Digitized by Google

etc. श्रीविशालां-श्रियाविशालां-rich in prosperity. सुकृतिफलैस्वल्पीभूतै-Reward of good course of life being too little to enjoy the heaven. i. e. persons who have passed virtuous life are supposed to be entitled to enjoy heaven for a period varying with their virtuous deeds and when this whole stock is exhausted, they are again supposed to be thrown down on the earth. शेषैःसुकृतैः-By the remnant of their virtuous deeds. For the description of a city as a colony of heaven cf. R. 15. 29 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं रत्नैर्वोपनिवेशिता. Also Kumar 6,37 in the same words as स्वर्गाभि &c. applied to अलका there यक्ष supposes these men to be thrown down on the earth again before the whole stock of their merit was exhausted and consequently having a right to enjoy heaven for some period more, they as it were, brought down a piece of heaven on the earth for their sake, and that was this town Ujjayini consequently it must be surpassing all the towns on the earth. For Ujjayini vide note verse 28. कान्तिमत्-कान्तिरस्या अस्तीति possessing splendour. विशाला is another name of Ujjayini. For the similar description of Ujjayini, Shipra, and Mahakala. cf. Rugu. 6.32,34. एक-Matchless.

Verse 31. In this and the following four verses the poet gives the description of Ujjaini. दीर्घीकुर्वन् etc. All these adjectives are applicable to the breeze as well as to a lover. दीर्घीकुर्वन् etc. in the case of a lover means causing the domestic birds by his fondling words to continue their sweet, indistinct and lusty warbling for a long time. स्फुटित etc-His person perfumed by the full blown

Digitized by Google

lotuses crushed under their body. अंगानुकूल-agreeable to the limbs. In the case of a lover shampooing the body after close embrace. भवभूति has also said the same. अशिथिलपरिरं भैर्दत्तसंवाहनानि This poet has also elsewhere said, cf. 11.33 संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम् cf. also sakuntal 3.18. अङ्के निधायकरभोरुयथासुखंतेसंवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ. शिप्रा–Name of a river which issues from the Sipra lake and on the bank of which stands Ujjayini. There is some propriety in using this word as it conveys an idea of coolness. प्रार्थनाचाटुकार–प्रार्थनासुचाटुकरोतीतिचाटुकारः The object of using fond words is to make women forget of the previous languor and consent to the request of their lovers. cf. Raghu 6.14 प्रियः प्रियायाः प्रकरोति चाटुम्.

Verse *b*. प्रसारितान् is applicable to all the nouns हारान् शंखशुक्तीः, मरकतमणीन् and शङ्खान् with a change in the form according to the requirements. तरलगुटिकान्-तरल the central gem of a necklace, and गुटिका–a round ball, i. e. a round jewel in the middle. श्याम means both dark and green. It is better to take it here to mean green. उन्मयूखप्ररोहान्-shooting forth its rays. तोयमात्रावशेषाः etc–one might imagine that the oceans have only water remaining in them as all jewels in them have been taken out of them and brought in the city of Ujjayini.

Verse *c*. For the first line vide note verse 31. किल It is reported. अभिज्ञ–vide note verse 32. कोविदज्ञानवृद्धान् –This is भाविकालंकार–which is thus defined, अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते ॥ अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं

तदुदाहृतम् ॥ प्रत्यक्षाइव यद्वाचः क्रियन्ते भाविनः । तद्भाविकं ॥ i. e. it is a figure of speech which consists in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present.

Verse *d*. वाहाः–वहन्तीतिवाहाः–horses. The poet means that the horses here were equal to those of the sun both in colour and speed. The horses of the sun's chariot are supposed to be grey. प्रभेदाद्वृष्टि-मन्तः–There is a constant flow of rut from the temples of elephants in a mad state अग्रंनयन्तीत्यग्रण्यः –Those that lead the van. प्रतिदशमुखं standing face to face of Dashamukha. प्रति, अभि govern the accusative. दशमुखः–Ten-faced-one, another name of Ravana king of Lanka, killed by Rama the eighth incarnation of Vishnu. चन्द्रहासव्रणाङ्कैः प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः–Chandruhasa was the name of Ravana's sword. Those warriors despised putting ornaments considering wounds received in a battle-field to be best ornaments of warriors and as they had received wounds from the weapon of so famous a warrior as Ravana, they were justly proud of them. This is also भाविकालंकार vide note verse *c*.

Verse 32. केशसंस्कारधूपाः–संस्कारणां धूपाः संस्कारधूपाः संस्कार is equal to संस्कारद्रव्य–dressing articles such as ointment and others applied at the time of decoration. cf. Sakuntala 7. 3. यनेदृष्टमसंस्कारपाटलौष्ठपुटंमुखम् also. स्वभावसुंदरंवस्तु संस्कारनोपेक्षते. बंधुप्रीतिं–बंधौ प्रीतिः–Love for thee whom they regard as relative cf. verse 49. बन्धुप्रीत्यासमरविमुखो, &c. पादरागः–लाक्षारसः–reddye applied to the foot. In India women generally apply red-dye to the palm of their foot and

Digitized by Google

while they walk before it is dried, foot-prints are impressed on the floor. लक्ष्मीः is equal to general prosperity as well as splendour.

Verse 33. भर्तुःकण्ठच्छविरिति–This alludes to the drinking of poison by S'iva and when the ocean was churned by the gods and demons, fourteen articles are said to have been churned from it, out of which poison was one. Its horrible effects were seen just aftter its appearance on the earth and every one became afraid of it. This God was requested by other gods and he is said to have drunk it. Since that time his throat acquired dark-blue colour and he is called Nilakantha. It is said that to cool down the effect of this poison he has ever since placed the moon and the Ganges over his head. गणैः–There were several species of demi-gods in attendance of S'iva. They were under special superintendance of Ganes'a who is in consequence called गणपति compare गणनांत्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनाम् &c. सादरंवीक्ष्यमाणः. They would naturally have curiosity to look at thee who shalt have the colour of their master's throat. आदर may mean the mingled feelings of curiosity and respect. त्रिभुवनगुरुः–त्रयाणांभुवनानांसमाहारःत्रिभुवनं तस्य गुरुःस्वामी–master of heaven, earth and hell. चण्डी is another name of पार्वती the wife of शंकरः, This name she must probably have got when she assumed the fierce form to kill the demon महिषासुर for चण्ड means fierce. धाम–महाकाल. This was regarded as the most sacred place on earth as giving not only salvation but also any wordly desire by visiting it as आकाशे तारकं लिंगं पाताले हाटकेश्वरं

Digitized by Google

मर्त्यलोकैक महाकालं दृष्ट्वा कामीतिमाप्नुयात् The poet's attachment for महाकाल appears very strong as the description given in 34, 35, 36 is a very striking one गन्धवत्याः-The poet has mentioned क्षिप्रा in verse 32 and here he makes mention of गंधवती, but there are not two rivers in the vicinity of Ujjayini. So these two must be the same. तोयक्रीडा or जलक्रीडा was it appears prevalent in ancient times among royal and other wealthy families as this and other poets make frequent mention of it every now and then. It must have consisted of going into waters of rivers, lakes etc. with lovers and throwing waters on each other; at this time they must be applying perfumes to the body. तिक्त-bitter as well as fragrant; here it must be taken in the latter sense.

Verse 34. अन्यस्मिन् काले-At any other time than evening. ते स्थातव्यं for ते instead of त्वया vide note verse 4. नयनविषयमत्येति-अस्तंगच्छति sets. पटहतांक-serving the purpose of a drum. शूलिन्-possesser of शूल-a sharp-pointed weapon, the insignia of Siva. आमंद्रम्-आ prefixed to adjectives and sometimes to nouns has a dimunitive sense, as आपांडु, आकंप. गर्जितानामविकलं फलं लप्स्यसे-Thou wilt have occasion to turn thy thundering to a good use, as being useful at Siva's worship. Verse 35. पादन्यास etc.-stepping of the foot at the time of dancing at evening-worship. There is yet in vogue the custom of concubine's dancing at the evening worship of Siva in some famous temples of Shiva. All festival occasions are accompanied by this sort of dancing रत्नछाया etc-The luster of the jewels worn on these women's

Digitized by Google

hands, will enter the cavities of the handle which in consequence will appear as if set with the lustre. चामरैःक्लान्तहस्ता-one of these women's duties is to fan the God by chauries, consequently their hands will be tired by fanning. Mallinatha takes it to mean, tired on account of holding chauries in hand at the time of dancing; this being one of the varieties of dancing. दैशिकं dance, which is thus defined खड्गकन्दुकवस्त्रादि-दंडिकाचामरस्रजः । वीणां च धृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यंतद्दैशिकं भवेदिति ॥ When concubines hold any of these things in hands at the time of dancing, it is called दैशिक dance. नखपदसुखान्-Nail marks received from their paramours. The rain-drops shall produce cooling effect on these marks and consequently will be agreeable. कटाक्षानामोक्ष्यन्ते-will cast side-long glances to return the obligation they receive from thee. The glance from women is a sort of blessing that shall be the return for thy favour of pouring water-drops on their wounds. Here यक्ष also implies that the cloud might immediately obtain the fruit of visiting that holy place in the shape of women's glances and that he shall not have to wait for it till next life or any future period.

Verse 36. पश्चात्-After the evening worship. नृत्यारंभे-नृत्य-ताण्डवनृत्य-a kind of dance which S'iva himself is supposed to make in the evening after the evening worship. सान्ध्यम्-सन्ध्यायांभवंसान्ध्यम्-pertaining to the evening. उच्चैर्भुजतरुवनं मं डलेनाभिलीनः-fitting the circle of his arm which resembled the forest lofty trees. For this comp. गजासुरमर्दनान्तरं भगवान्महादेवस्तदीयमाद्राजिनं भुजमण्डलेन बिभ्रत्तताण्डवं-

Digitized by Google

चकारेति प्रसिद्धिः । i. e. after killing गजासुर S'iva taking his hide wet with blood in the circle of his arms made the ताण्डव dance. आर्द्रनागाजिनेच्छाम्-The hide of the नागासुर wet, of course with blood हर पशुपतेः &c.-Remove his longing &c. by being a substitute in its place. शान्तोद्वेग-Her fears subsided on account of thy taking the place of the hide of the elephant. This shows that Parvati must have been looking with terror upon the hide of the elephant and consequently when that fear of hers would be removed she would look at the devotion with a steady-eye. भक्ति-Devotion, love for the respected. भवानी wife of भव (S'iva) इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रपूषदिनाराण्ययवयवन-मातुलाचार्याणामानुगागमःस्यात्डीश्च. These words take आनी to form their fem.

Verse 37. योषित्-अभिसारिका-a woman who either goes to meet her lover or keeps an appointment made by him. सूचिभेद्य-To be pierced by a needle, hence thick, pitchy. आलेक-sight, cf. Verse 3. also. Sakuntal. 1. 9. यदालोकेसूक्ष्मं &c. निकष-line on the test stone. स्निग्ध-lustre. तोयत्सर्गस्त-निमुखर-तोयत्सर्गस्तनित-may be dissolved in either way, either as द्वंद्व or सप्तमीतत्पुरुष as तोयोत्सर्गश्चस्त-नितं च, तोयोत्सर्गस्तनिते or तोयोत्सर्गेस्तनितं-but the for-mer way of dissolving it is better as each separately is undesirable. The only objection to dissolve it as द्वंद्व is that the members of द्वन्द्व must be so arranged as to have the words having few vowels first. But that rule not being very strictly observed, as we have लक्षणहेतू as द्वंद्व with less vowels in the second member. It is better

Digitized by Google

to take in the first way. विक्लवाः may be taken as स्वभावभीताः–Naturally timid.

Verse 38. सुप्तपारावतायाम्–shows freedom from disturbance. यक्ष means to say that the cloud shall have undisturbed rest there on account of the calm and quiet state of the place. cf. Vikram. 3. 2. धूमैः संदिग्धपारावतावडभयः also Malavi. 2. 13. वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि सौधानि. विलसन has double meaning, 'Flashing or sporting.' as applied to विद्युत् it means flashing and as applied to वल्लभ it means sporting. "On account of the long sporting (in the shape of flashing) with thee her husband" दृष्टे सूर्ये Loc. absolute. मन्दायन्ते &c. अर्थान्तरन्यास Vide note Verse 3. मंदायन्ते–Denominative from मंद. अभ्युपेतार्थकृत्य–कृत्य here means execution and अर्थ–business.

Verse 39. खंडिता–A woman crossed in love. One of the 8 principal heroines of Hindu dramas cf. note on योषित Verse 37. She is thus defined, पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः। सा खंडितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥ That woman disturbed by jealousy who is followed by husband with marks of having enjoyed another women is called खंडिता शांतिनेतव्यं–is to be dried. These women on account of their husband's disregard for them shall have passed the night in shedding tears and those tears shall have to be dried by their husbands in the morning. प्रालेयांसं etc.–नलिनी is considered the wife of the sun, she too on account of her husband's absence at night shall be crossed in love and shall be shedding tears in the form of dew which shall have to be dried by her hus-

Digitized by Google

band, the sun with his hand (rays). कर has a double meaning 'hand and rays'. त्वयि, करेषु Loc. abs. When thou wilt obstruct (come in the way of his hands (rays) अनल्पाभ्यसूयः स्यात्–Will not be a little angry i.e. on account of thy coming in the way of his love c.f. Raghu. 6.74 शुक्लाभ्यसूयाविनिवृत्तये यः also. Raghu 7.2 रूढेषु वेशेषु चसाभ्यसूया and 9, 64, Kumar 3.

Verse 40. गंभीरा by this the noble heroine is indirectly alluded to. प्रसन्ने qualifies both चेतासि and पयासि in the case of former it means pure on account of being free from sinful thoughts and in the case of the latter clear, i. e. free from turbid matter. c. f. M. 3.9, गंगां शरन्नयति सिंधुपतिं प्रसन्नां. also Kumar 7.74 प्रसन्नचेताः सलिलः शिवोऽभूत्. and sakuntula 5-21. कूलंकषेवसिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटंच. छायात्मापि etc. Though thou wilt not personally enter still thy reflected body will necessarily do as both being transparent. मोघीकर्तुं –And as entering its water is to be a matter of necessity to thee, thou wilt not disappoint her by thy indifference.

Verse 41. The river here being compared to a woman, on the point of having sexual intercourse with her husband, every epithet is applicable to both the river and the woman. लम्बमानस्य in the case of the cloud, 'hanging down' for taking in water; in the case of a lover, (sleeping) resting on the hip of his beloved. The fourth line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. कोविजहातुंसमर्थः– Question of appeal. The answer being 'no one etc'.

Digitized by Google

to take in the first way. त्रिक्लवाः may be taken as स्वभावभीताः–Naturally timid.

Verse 38. सुप्तपारावतायाम्–shows freedom from disturbance. यक्ष means to say that the cloud shall have undisturbed rest there on account of the calm and quiet state of the place. cf. Vikram. 3. 2. धूमैः संदिग्धपारावतावडभयः also Malavi. 2. 13. वलभिपरिचयद्वि-षिपारावतानिसौधानि. विलसन has double meaning, 'Flashing or sporting.' as applied to विद्युत् it means flashing and as applied to वल्लभ it means sporting. "On account of the long sporting (in the shape of flashing) with thee her husband" दृष्टे सूर्ये Loc. absolute. मन्दायन्ते &c. अर्था-न्तरन्यास Vide note Verse 3. मंदायन्ते–Denominative from मंद. अभ्युपेतार्थकृत्य–कृत्य here means execution and अर्थ–business.

Verse 39. खंडिता–A woman crossed in love. One of the 8 principal heroines of Hindu dramas cf. note on योषित Verse 37. She is thus defined, पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः। सा खंडितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥ That woman disturbed by jealousy who is followed by husband with marks of having enjoyed another women is called खंडिता शांतिनेतव्यं–is to be dried. These women on account of their husband's disregard for them shall have passed the night in shedding tears and those tears shall have to be dried by their husbands in the morning. प्रालेयांशोः etc.–नलिनी is considered the wife of the sun, she too on account of her husband's absence at night shall be crossed in love and shall be shedding tears in the form of dew which shall have to be dried by her hus-

Digitized by Google

band, the sun with his hand (rays). कर has a double meaning 'hand and rays'. त्वयि, करुधि Loc. abs. When thou wilt obstruct (come in the way of his hands (rays) अनल्पाभ्यसूयः स्यात्–Will not be a little angry i.e. on account of thy coming in the way of his love c.f. Rughu. 6.74 शुक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः also. Rughu 7.2 रूक्षेषुवेशेषुचसाभ्यसूया and 9, 64, Kumar 3.

Verse 40. गंभीरा by this the noble heroine is indirectly alluded to. प्रसन्ने qualifies both चेतसि and पयसि in the case of former it means pure on account of being free from sinful thoughts and in the case of the latter clear, i. e. free from turbid matter. c. f. M. 3.9, गंगां शरन्नयति सिंधुपतिं प्रसन्नां. also Kumar 7.74 प्रसन्नचेतः सलिलः शिवोऽभूत्. and sakuntula 5-21. कूलंकषेवसिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटंच. छायात्मापि etc. Though thou wilt not personally enter still thy reflected body will necessarily do as both being transparent. मोघीकर्तुं –And as entering its water is to be a matter of necessity to thee, thou wilt not disappoint her by thy indifference.

Verse 41. The river here being compared to a woman, on the point of having sexual intercourse with her husband, every epithet is applicable to both the river and the woman. लम्बमानस्य in the case of the cloud, 'hanging down' for taking in water ; in the case of a lover, (sleeping) resting on the hip of his beloved. The fourth line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. कोविजहातुंसमर्थः– Question of appeal. The answer being 'no one etc'.

Digitized by Google

Verse 42, It is a well-known fact that the earth smells as well as exhales a sort of good smell just after the first fall of rain when it is quite dry by the sun. स्रोतस् is used in a peculiar sense of 'nose' here स्रोतोरंध्र–Nostrils. देवपूर्वगिरि–a mode of expression peculiar to the author. To गिरि having for its first syllable देव i. e. to देवगिरि mountain उदुंबर–A kind of fig tree whose leaves and sticks are mostly used for religious purposes. नीवैर्वा-स्यति–will gently fan thee.

Verse 43. स्कन्द, he was also called Kartikeya by his being reared by six Krittikas. He is the Mars, or the god of war of the Indian mythology. He is the son of Siva, (but born without the direct intervention of a woman). Most of his epithets have reference to the circumstance of his birth. Siva cast his seed into Agni who had gone to the god in the form of a dove while he was enjoying Parvati's company. He being unable to bear it cast it into the Ganges. It was then transferred to six Krittikas, when they went to bathe in the Ganges. Each of whom therefore conceived and brought forth a son. But these six sons were then mysteriously combined into one of extraordinary form with six heads, twelve hands and eyes. According to some the seed was thrown into the thicket of reeds hence his names Sharavanabhava, Sharajanman." He is said to have pierced the Krauncha mountain, hence his name Kraunchadarana. He was the commander of the army of gods in their war with Taraka, a powerful demon whom he vanquished and slew, hence his name Senani, Tarakajit, He

Digitized by Google

is represented as riding a peacock. After killing the demon he is supposed to have fixed his abode on Devagiri at the request of gods. for his birth compare Rughu 2.75, सुरसरिदिवतेजो-वन्हिनिष्ठ्यूतमेशम्. also Kumar 9. 13,14 प्रसभचेता मदनान्तकारः, सतारकारेर्जयिनोभवाय ॥ शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय, व्यचिन्तयच्चेतसि भावितज्ञः ॥ युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं, परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ॥ रतान्तरेतःसहितस्यरेतस्यथोर्ध्वरेता-स्तदमोघमधात् ॥ नियतवसतिं-नियता वसतिर्यस्य ॥ पुष्पमेघी-कृतात्मा-changing thy watery form to that of flowery one in consequence of thy power to assume any form at will, vide verse C. वासवीनां वासवस्येयम् वासवी pertaining to वासव (another name of Indra) because Indra is the lord of the army of gods, he being the ruler of heavens. अत्यादित्य-अतिक्रान्तमादित्यं-surpassing the sun. रक्षाहेतोः etc, these two lines will be clearly understood from the note above on Skanda c.f. Rughu. 7.1, स्कन्देनयुक्तांसाक्षाद्देवसेनामिव. The army of Inddra was to be protected from the violence of the demon Taraka, and with this object Siva put this semen virile into the mouth of the fire-god.

Verse 44. ज्योतिर्लेखावलि-having various colours in circular forms. cf. vikram 4.4 विद्युल्लेखाकनकरुचिरं etc. कुवलयदलप्रापि may be an adverb, or an adjective qualifying कर्णे. In the former case it would mean कुवलयदलंतत्प्रापियथातथा-wears on the ear so as to make it in union with lotus-leaf; i. e. wears it with lotus-leaf. In the latter case it would mean कुवलयदलार्हे wears on the ear fit for (or accustomed to) a lotus leaf. i. e. wears feathers on the ear instead of a lotus leaf. There is another reading कुवलयदलश्रेणि which mean[illegible]

Digitized by Google

the ear disregarding the lotus leaf which would be better taking her parental fondness into consideration. हरशिरश्चंद्रिका–Siva always bears the crescent moon on his head to allay the afflicting pain caused by his taking into his stomach the deadly poison (कालकूट) when it came along with wonderful things from the sea when it was churned by the gods and demons. पावकैः vide note on स्कंद verse 43. अद्रिग्रहण–by its echo from the mountain. (ग्रहण–echo).

Verse 45. शरवणभव–born in the thicket of reads. For Skanda's birth vide note verse 43. वन when compounded with the words प्र, निः, अन्तः, शर, इक्षु, प्रक्ष, आम्र, काश्मर्य, खदिर, पीयूक्ष becomes वण-विणिन् lute-player. विणाभिः etc.–The Shidhas will be away from thy path for fear of their lutes being spoiled by the drops of rain. ऊल्लंघिताध्वा–Having gone a little further. सुरभितनया–(सुरभि is the name of a fabulous celestial cow supposed to yield disired object,) its daughter-cow in general. आलंभ–Killing especially at the time of sacrifice. स्रोतोमूर्त्या परिणतां–Transformed into a stream, assuming the shape of a stream. cf. vikram. 4.28, नदीभावंनियंध्रुवमसहनासापरिणता. रन्तिदेव–The name of the king of Dashapura. He belonged to the lunar race and was sixth in descent from Bharata. He possessed enormous riches, but he spent them in performing grand sacrifices. So great was the number of animals slaughtered during his reign both in sacrifices as well as for use in his kitchen that a river of blood is supposed to have issued from their hides, which was afterwards, appropriately called

Digitized by Google

चर्मण्वती. कीर्तिं भुवि स्रोतोमूर्त्यावरिणतां–which is none else but the fame of Rantideva that has assumed the form of a stream on the earth. The name of this river is चर्मण्वती. See note on रन्तिदेव.

Verse 46. The view as seen by the celestial beings at the time of clouds bending down on the river is described here. It would appear to them like a continuous string of pearls having a supphire in the middle on the neck of the earth. गगनगतयः –Those that could move in the aerial space. एकं–continuous, unbroken.

Verse 47. परिचित–Developed. cf. Rughu. 3·24. तन्मेमपरस्पर-स्यांपरिपर्यचीयत. But the ordinary meaning 'Familiar' would also suit here though this gives a better sense. कृष्णशाराः–कृष्णाश्चशाराश्च–Black-antilopes. कुन्दशेषानुगमधुकरश्रीमुषाम्–The comparison here is very exact, and beautiful, eye balls are compared to bees and the eye to कुन्द flowers. As the bee following the Kunda flowers tossed by the wind to and fro appears charming as sitting in the middle part of the flower so by the tossing up of the eye-lash the eyeballs in the middle of the eye appear beautiful. कुन्द flower appears to be a very favourite one with our poet he makes mention of it in this poem in several places. cf. II. 2, 50, also Sakuntal. 5·19, for similar idea. भ्रमरइव विभातं नच खलुपरिभोक्तुं मैव शक्नोमि हातुम्. आत्मबिम्बम्–Thy form. पात्रीकुर्वन्–Making an object. दशपुर–North of Avanti on the river चर्मण्वती perhaps the modern Dholapur–वधू–woman in general, it also means a young woman, a daughter-in-law and a wife.

Digitized by Google

Verse 48. ब्रह्मावर्त-The region between the two celestial rivers सरस्वती and दृषद्वती north-west of Hastinapura. छाया-Shadowy form. क्षत्रप्रधनपिशुनं-Indicative of the battle of heroes. प्रधन-means either battle or destruction in the battle, we might either take it to mean 'the destruction of heroes or the battle of heroes. cf. Sisupal. 1. 75. शत्रूणामनिशंविनाशपिशुनः, also, Rughu 1. 53 अन्युत्थानाभिपिशुनैः, Vikram 2 14. तुल्यानुरागपिशुनं. कुरूणामिदं कौरवं-Belonging to Kurus, here Kurus means both the Kauravas, and the Pandavas. गांडीव was the particular bow of Arjuna. कुरुक्षेत्र-An extensive plain near Delhi, the scene of the great war between the Kauravas and the Pandavas (कुरु-is the name of a country situated in the north of India about the modern sight of Delhi).

Verse 49. रेवतीलोचनांकाम्-Rewati was his wife and अंक-marked with the sign ; hence resembling. cf. II. 23. मद्यैत्रांकंगेयं. Wine is always compared to the eyes of women by Sanskrit poets by their having common quality of fascinating the hearts of men, and the mention of Rewati is for the purpose of making it more fascinating as the eyes of one's own beloved are more attractive than those of other women. बन्धुप्रीत्यासमरविमुखः-Returning from the battle through his love for both parties. Balarama dit not take part in the war between the Kauravas and the Pandavas, and the poet attributes this circumstance to his love for either parties and not to his cowardice. cf. 32. बन्धुप्रीत्याभवनशिखि.भिः etc. अभिगम-Lit; approach, hence enjoying. लाङ्गली-Aploughbearer.

Digitized by Google

another name of Balarama, the elder brother of Krishna. He was the seventh son of Vasudeva & Devaki but was transferred to the womb of Rohini to save him from the cruelty of Kamsa. He and his brother Krishna were brough- up by Nanda in Gokula. He was very powerful and he was attached to the Kauravas, as Krishna to the Pandavas, but in the great Bharatiya war, he sided with neither party. He is represented as dressed in blue clothes (Vide Supra, Verse 64.)

Verse 54. कनखलं-Name of a sacred place and the hills adjoining it near Gangadwara cf. तीर्थं कनखलं नाम गंगाद्वारेऽस्ति ॥ शैलराज-Lord of mountains (is the Himalayas). जन्हु-Name of an ancient king, son of Suhotra, who adopted the river Ganges as his daughter. The river Ganges when brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha, was forced to flow over earth, to follow him to lowor regions. In its course it inundated the sacrificial ground of king Jahnu who being angry drank up its waters. But the gods and sages and particularly Bhagiratha appeased his anger and he consented to discharge those waters from his ears. Hence the the river is regarded as his daughter and is styled जाह्नवी, जन्हूकन्या-तनया-सुता, नन्दिनी &c. cf, Raghuvams'a Sarga 8, S'loka 95. सगरतनयस्वर्गसी-पानपंक्ति-सगर was the name of a king of solar race. He was a son of Bahu and was called Sagara, because he was born together with gara (poison) given to his mother by the other wife of his father. By his wife Sumati, he had 60000 sons. He successfully performed 99 sacrifices, but when

Digitized by Google

he commenced the hundredth, his sacrificial horse was stolen away by Indra, because success therein would have given the king the seat of Indra and Indra would have been displaced and carried down to Patala. Sagara thereupon commanded his 60,000 sons to search it out. Finding no trace of the animal on earth, they began to dig down towards Patala and in doing this they naturally increased the boundaries of the Ocean which was therefore called Sagara. cf. Raghuvams'a 13 सर्ग, 3 श्लो. गुरोर्नियुक्तौ: कपिलेनमेधसे रसातलं संक्रमितेतुरंगे । तदर्थमुर्वीमवदारयद्भि: पूर्वैःकिलायंपरिवर्धितैनः ॥ meeting with the sage Kapila, they rashly acused him of having stolen their horse, as a punishment for which they were instantly reduced to ashes by that sage. It was after several thousands of years that Bhagiratha succeeded in bringing down to the Patala, the celestial Ganges to water and purify their ashes and thus to convey their souls to heaven, hence the Ganges was as it were the flight of stairs for their souls to ascend Heaven. गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां (-भ्रुकुटिरचना-wrinkles over the eye-brows) frowns on the face of Gauri, out of jealousy towards her cowife. केशग्रहणमकरोत् &c. who as it were cowed down her husband by her pulling him by the hair with her hand in the shape of waves. cf. Venisamhar 3. 11. 29. केशग्रहः खलुतदादुपदान्म जावाः also Kadambari 8. यत्र रतेषुकेशग्रहाः. It is said that the Ganges would not come down on the earth, on the ground that no one could bear her force while falling down. Then S'iva consenting to bear it, she fell on his head from heaven; thence issued fourth through the mountain

Digitized by Google

Himalayas on the earth and then went to the Patala. cf. Bhartrahari. 3 44. शिरः शार्वं स्वर्गात्.

Verse 51. व्योम्नि पूर्वार्द्धलंबी-hanging down in the sky by the hinder half and the fore half touching the river to take in the water. अस्थानोपगत etc.-The water of the Yamuna is black while that of the Ganges is white, consequently the Ganges when it unites with the Yamuna at Allahbad, acquires a sort of beauty by the admixture of these colours. The poet means to say that the Ganges will acquire the same beauty by the dark shadow in it, only difference being that of place which shall not be Allahbad in this case. This appears to be the poet's very favourite idea. cf. Rughu 6.48 कलिंदकन्यामथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति.

Verse 52. From 52-56 the poet gives the beautiful description of the Himalayas, which appears to be his special province. cf. Kumar 1.1-17; आसीन is irregular Pr. P. from आस to sit, by मृग is meant कस्तूरिकामृग-musk-deer, otherwise the production of musk being impossible. नाभि-musk, प्रभव-प्रभयन्त्यस्मादिति प्रभव-any object from which a thing springs up hence source. विनयन-विनीयतेऽनेनेति विनयन-The remover cf. Rughu. 6.51 अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनिशिलातलानि.

Verse 53. सरल-A kind of pine-tree. चमरी-a wild cow whose tail is used as a fan cf. Kumarasambhava 13, cf. Kumar 1·9. विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्. बालव्यजैश्चमर्यागिरिराजशब्दमर्थयुक्तंकुर्वन्ति also Sisupala-vadha 4-60. बालभार-Tail collected in a bunch. आपन्नार्तिप्रशमनफलाः-आपन्नानामार्तिप्रशमनमेव फलं यासांताः -Having for the fruit the allaying of the

affliction of the distressed. The fourth line is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3.

Verse 54. शरभ-A fabulous animal said to have 8 legs and to be stronger than a lion. स्वांगभंगाय लंघयेयुः-might jump and the result of which shall be only the mutilation of their limbs. तुमुल-abundant. The word कर्क is used both in mas. and neu. and कर्का in fem. in the same sense. केवा etc is अर्थान्तरन्यास vide note verse 3. केवा is also a question of appeal, the answer being 'all' such are the objects of contempt'.

Verse 55. सिद्धः-Asemi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural qualities called Siddhis, it also means inspired sages, the latter meaning is preferable here. करण-means 'limbs as well as 'body,' here the latter meaning is to be taken. Ganas-vide note on verse 37. प्राप्तये कल्पिष्यन्ते-will be fit or adequate to; words having the sense of पर्याप्ति (fitness, sufficiency &c.) govern the dative. cf. Sakuntala 5-8 कल्पसे रक्षणाय. also Vikram 3.1 पश्चात्पुत्रेरपहृतभरः कल्पतेविश्रमाय. and Kumar. 5.44. विभावरीयद्यरुणाय कल्पते.

Verse 56. कीचक-A species of bamboo. मधुर-agreebly to the ear; संसक्त-In harmony with (the sound produced from the bamboo). There is also another reading संरक्तामिः-which would mean 'having sweet voice.' त्रिपुरं-त्रयाणांसमाहारस्त्रिपुरं-Three cities of gold, silver and iron in the sky air and earth built for demons by Maya, (These cities were burnt down along with the demons

Digitized by Google

inhabiting them by Siva at the request of gods) when masculine it also means the demon presiding over these cities cf. Kumarasambhava, 7.48. प्रवीणैः संगीयमानात्रिपुरावदानोऽध्वानं ततार. संगीत-सम्यक्गीतम् संगीतं-consert, music. अर्थ-materials, apparatus. i. e. thy sound will complete the apparatus of consert.

Verse 57. उपतटम्-तटस्यसमीपे उपतटम्-adverbial compound. हंसद्वार-Entrance or gate for geese going to the lake Manasa, vide note on verse 11. for it is supposed that the geese on their way pass on through this entrance. भृगुपति-भृगु is the name of a sage or it is another name of Jamadagni, and भृगुपति is the name of Paras'urama, a celebrated Brahmana warrior son of Jamadagni and the sixth incarnation of Vishnu, while young, he cut off the head of his mother Renuka at the command of his father when none of his other brothers were willing to do so. Some time after this, the king Kartavirya went to the hermitage of his father in his absence and carried off his cow, on returning home Paras'urama fought with the king and killed him. His sons on hearing this became very angry and repaired to the hermitage and finding Jamadagni alone they shot him dead; when Paras'urama, who was not then also at home, returned, he became very much exasperated and made the dreadful vow of exterminating the whole Khatriya race. He succeeded in fulfilling this vow and is said to have 'rid the earth thrice-seven times of the royal race.' He was afterwards, defeated by

Digitized by Google

Rama, son of Das'aratha, though quite a boy of sixteen. (See Raghuvams'a 11. 68—91). He is said to have at one time pierced through the Kraunch mountain being jealous of the might of Kartikeya. cf. Gitagovinda, I. क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् । केशवधृतभृगुपतिरूप जय जगदीशहरे ॥ He is one of the seven Chiranjivins practising penance on the Mahendra mountain. क्रौञ्च-The name of a mountain supposed to be the grandson of Himalaya and said to have been pierced by Kartikeya and Paras'urama. भृगुपतियशोवर्त्म-As Paras'urama is supposed to have pierced it and made a hole, it is naturally the preservation of his fame. तिर्यगायामशोभी-As thou wilt bend lengthwise to enter that hole. बलि-The name of a celebrated demon. He was Virochana, the son of Prarhada, he was very powerful and oppressed the world very much. They therefore prayed Vishnu, who descended on earth as a son of Kas'yapa and Aditi in the form of a dwarf; he assumed the dress of a mendicant and having gone to Bali prayed him to give him as much earth as he could cover three steps. Bali who was noted for his liberality unhesitatingly acceded to this, apparently simple request. But the Dwarf soon assumed a mighty form and began to measure the three steps. The first step covered the earth, the second, the heaven and not knowing where to place the third, he placed it on Bali's head and sent him and all his legions to Patala and allowed him to be its ruler. Vishnu is said to still guard the door

Digitized by Google

in Patala. He is one of the seven Chiranjivins. cf. Raghuvams'a 7. 35. बलिप्रदिष्टां श्रियमादधानं त्रैविक्रमं पादमिवेंद्रशत्रुः नियमन-subduing, punishment. cf. Raghu. 9. 6. असतां नियमनान्नराधिपोऽनुययौ

Verse 58. दशमुख is another name of Ravana, a celebrated demon, king of Lanka and the chief of the Rakshasas. He was the son of Vis'ravas by Kesini and so half-brother of Kubera. He was called Paulastya as being the grandson of Pulastya. Lanka was originally occupied by Kubera but Ravana ousted him from it and made it his own capital. He had ten mouths, twenty arms and according to some four legs. (see R. 12. 85 and malti,) He is represented to have practised the most austere penance of the god Brahman for 10000 years in order to propitiate him and to have offered one head at the end of each thousand years. Thus he offered him nine of his heads and was going to offer the tenth when the god was pleased and granted him immunity from death by either god or man. On the strength of this boon, he grew very tyrannical and oppressed all beings, his power became so great that even the gods are said to have acted as his domestic servants. He conquered almost all the gods of the day, but is said to have been imprisoned by Kartavirya for some time when he went to attack his territory. On one occasion, he tried to uplift the Kailasa mountain when S'iva pressed it down so as to crush his fingers under it. He, therefore hymned S'iva for 2000 years so loudly that the God

Digitized by Google

gave him the name Ravana and freed him from his painful position. Vishnu descended on earth as Rama, the destroyer of this demon, Ravana carried off Rama's wife while he was in a forest passing the years of his exile, and pressed her to become his wife. She remained loyal to her husband and after a hard fight Ravana with his troops of Rakshasas was hilled by Rama. त्रिदशवनितादर्पणस्य –on account of his possessing crystal form being made up of snow. cf. Kumar 9. 40. विलोक्य यत्रस्फटिकस्यभित्तौ सिद्धाङ्गनाःस्वप्रतिबिंबमारात् &c. (gods were called Tridashas on account of their being 33 in number.) राशीभूत–Laugh is always considered as being white and consequently the poets imagine that this Kailasa mountain is nothing else but the laugh of S'iva collected into a heap.

Verse 59. उत्पश्यामि–look up to, expect; see post 23. स्निग्ध–oily, greasy. cf. post 18; Malatimadhava 10, 4. भिन्नांजन–collyrium made of many pounded ingredients. cf. Sishupala 12. 68. घनाः क्षणेन भिन्नाञ्जन वर्णतां प्रयान्ति. also Ratnasanhara 3. 5. छेद–pierce, section, cut. (cf. Kumar. 1. 49. बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् also Raghu. 12. 100) हलभृत–vide note on लांगली verse 52. स्तिमित–steady (cf. Kumar. J. 87, 2. 59, उमारूपेणतेयूयं संयमस्तिमितं मनः॥ Baghd. 2, 22., 3. 17;) This is श्रौतीपूर्णोपमालंकार.

Verse 60. भुजगवलयंहित्वा–Having kept the serpent-bracelet aside (to calm the fears of his wife). S'iva is represented as wearing serpent ornaments. (Gitagovinda 6. Bhattikavya 3. 22.) क्रीडाशैल–Name of Kailasa, being supposed that itwas

Digitized by Google

created by gods for the diversion of S'iva, along with golden mountain, Mandara and Gandhamadan. cf. कैलासः कनकाद्रिश्च मन्दरो गंधमादनः क्रीडार्थं निर्मिताः शंभो र्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् (शंभोरहरय) दत्तहस्ता- B. C, दत्तः हस्ताः यस्यै-to whom support was given. पादचार-going on foot. पादचारेणविहरेत्-Might be strolling. भंगी-wave, भक्ति-arrangement, Therefore भंगाभक्ति-is the arrangements like wavy steps for भक्ति in this sense see post 19. Raghu. 13. 55. अन्यत्रकाल्पगरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव.

Verse 61. वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं-वलयानांकुलिशानि तैरुद्घट्टनानि तैरुद्गीर्णं तोयं येन B. C, (कुलिश-point. उद्घट्टन-Striking) that shall have ejected water by being struck by the points of bracelets (on account of friction). यंत्रधारा गृहत्वंनेष्यन्ति-यन्त्रेषुधारा तासां गृहत्वं (क्लृप्ति मधारागृहत्वं)-state of being shower-bath-room i. e, will make thee serve the purpose of shower-bath-rooms. मोक्ष-Release. धर्मलब्धस्य-धर्मेलब्धस्य-obtained (by them) in hot season. क्रीडालीलाः -Being engaged heart and soul in sports so as not to mind anything else. भीषयेः-भी substitutes आ for इ optionally and takes Atmanepada terminations in the causative if the effect is produced by the agent, here in the absence of effect it takes Parasmaipada and also augment आ.

Verse 62. कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य-क्षणेमुखे पटेनयाप्रीतिस्तां कुर्वन्-Verily giving delight to the Indra's elephant at the time of taking water of having a screen over the face (ऐरावण is another name of ऐरावत्, Indra's elephant), निर्विशू-To enjoy, governs accusative. The mountain Kailasa being your natural friend, you would be quite at home there, Natural friendship (attraction) exists betwee

Digitized by Google

the following objects:—The cloud and the mountain, the lotus and the sun, the ocean and the moon, the peacock and the cloud, and the wind and the fire. The poet here gives the result that the clouds are attracted by mountains without giving the cause for which vide appendix A. from 58—62. The poet gives the fine description of Kailas for which cf. Kumar. 9. 39. 45.

Verse 63. उत्सङ्ग–which means summit here has also an implied meaning as lap, because the यक्ष is comparing Alaka to a woman sitting on her lover's lap. स्रस्तगंगादुकूलं–has also double meaning 1st with her garment in the shape of the Ganges dropped down. 2nd with her white garmen dropped down. गंगा–The river Ganges most sacred in India (cf. Bhartrihari 2. 10., Raghu. 2. 26, 13. 57.) vide note on verse 54. गंगा is to be taken in the second case to mean 'white' from the waters of the Ganges being white. वःकाले –At the approach, i. e., at thy approach or rainy season. विमाना–has double meaning, 'as applied to Alaka having seven-storied-house' as applied to कामिनी 'free from pride.' The comparison is very exact and striking here, collection of clouds is compared to the hair of a woman and the shower of rain to pearl strings with which they are tied अलका–Name of the capital of Kubera, the lord of Yakshas on a peak of the Himalayas above the peak of Meru. cf. Infra 7.

॥ इति महाकवि श्री कालिदासविरचिते मेघदूते
काव्ये पूर्वमेघः समाप्तः ॥

Digitized by Google

उत्तरमेघः

Verse 1. In this verse the lofty places of Alaka are compared with the cloud. So that each attribute that the cloud possesses is shown to have possessed by them, as, lightning is compared with women, rain-bow with pictures, the sound of the drum with the thunder, inward water with crystal floors and the loftiness of the cloud with the height of palaces. अभ्रंलिहाग्राः-अभ्रंलिहन्तीत्यभ्रंलिहानिशिखराणीयेषां-whose tops reach the sky. Houses of gods and kings are called palaces. स्निग्ध-agreeable, charming cf. Raghu. 1.36 स्निग्धगंभीरिनेर्घोषम्. Uttaram 2.14, 3.22. तैस्तैर्विशेषैः In these particulars cf. Infra 61. तुलयितु-to match. In the first eleven verses of this part the poet gives a lively description of Alaka. For a similar description. see Kumar 6.37-46.

Verse 2. लीलाकमलं-लीलार्थं कमलं, lotus taken out of sport. c. Kumar 684. लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती and Rugb. 6.13. अनुविद्धम्-strung or put together cf. Mrachakatika, सौरभ्यानुविद्ध, Madrarakhas 3. कोपानुविद्धां धिंतां नाटयन्, Kumar 3.35, कपोलागतस्नेहस्सानुविद्धम् for आननश्रीः-There is another reading आननश्रीः The beauty of the face (has become pale etc) but to keep harmony with हस्ते, अलके etc. it is better to take आननश्रीः बाल-young, fresh lotuses are produced in autumn, jasmine flowers in winter, lodhra flowers in spring, and Kadamba flowers in rainy seasons consequently the presence of all these flowers at all times shows the ever-presence of all seasons in Alaka on account of its being the land of celestial beings,
cf. Kumar 6,37-46.

Digitized by Google

Verse (*e*). This and the following verse seem to be interpolated. उद्गीवाः-उन्नता ग्रीवा येषां ते. प्रतिहततमोवृत्तयश्चरम्याश्च appos. com. वृत्ति-pervasion, spreading. cf. Vikram. 2.6 आलोका न्तात्प्रतिहत तमोवृत्तिरासां प्रजानाम.

Verse (*f*). वित्तेश-the name of Kubera, as well as of rich yakshas यौवनादन्य द्वयी नास्ति-cf. Kumar 6. 44. यौवनान्तंवयोयस्मिन् ॥

Verse 3. सितमणि-may either mean crystal or moonstone either meaning being applicable here. ज्योतिष्-star. छाया-reflection. ज्योतिषां छाया एव कुसुमानि. This indicates the never fading beauty of the drinking saloons cf. Kumar 6. 42. पुष्कर-The skin of the drum i. e. the place where it is beaten. रतिफलं-रतिः-फलंयस्य-having for its end sexual pleasure i. e. giving additional pleasures to sexual enjoyment, in consequence of its being taken. Mallinath takes रतिफलं the name of the wine. त्वद्गंभीरध्वानेषु-तव ध्वनिरिवगंभीरो-ध्वनिर्यस्य-Resembling thy thunder in sound cf. Kumar 6.42 यत्रस्फटिक हर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु । ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥

Verse 4. अमरप्रार्थिताः-shows how beautiful they were as being even solicited by immortals. अनुतटरुहां -तटस्यसमीपे अनुतटं Adv. com. अनुतटं रोहन्तीत्यनुतटरुहः तेषां cf. Kumar. 6. 5. कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः- -कनकस्यसिकतासु मुष्टिभिर्निक्षिप्तगूढैः-concealed by putting handfuls over them in the golden sand. This play probably consisted of making heaps of sand by handfuls and concealing under one of these heaps a jewel which was discovered by another person who does not know where it is concealed. कनकसिकता-may

Digitized by Google

either mean gold like yellow sand or sand mixed with golden particls. This and the following were the country sports played by young girls. रासक्रीडा-गूढमणि, तुलायनम्, पिच्छक-न्दूकादण्डः, and some others. cf. Kumar. 1.29 मंदाकिनी सिकतवेदिकासु शाकन्दुकैः क्षत्रियपुत्रकैश्च etc.

Verse 5. अनिभृत-Tremulous. नीवीबन्ध-Knot of the garment: that is worn: Malati. 2. 5. आक्षिप्-To pull aside, cf. Kumar. 7.58 आग्रपादमाक्षिप्य चूर्ण-powder of some perfume. विफलप्रेरणाभवति-Do not produce their desired object; ordinary lamps would be put out by throwing powders at them but as these lams consisted of light of jewels, cannot be put out by this means, hence their effort was useless. व्रीमूढा-Being at a loss what to do through shame.

Verse 6. नेतृ-Guide i. e. one who impels, urger. आग्रभूमिः-highest story. आलेख्यानांदोषमुत्पाद्य-Defiling the pictures. शंकास्पृष्टा:-Touched by fear. उद्गार-Mass, stream, (Here is also an implied idea of a paramour having illigal admittance to his beloved who returns from private (secret) exits after defiling her chastity and whose limbs at the time of returning are contracted through fear); धूमोद्गार etc.-cf. माघ: 3. 61. त्वादृशाः-त्वमिवदृश्यन्त इति ॥

Verse 7. तन्तुजालावलंबा:-(तन्तुजाल is the net work), hanging by the net work. त्वत्संरोधापगमविशदैः-तवसंरोधस्यापगमन-विशादिरैतैः-clear by the obstruction from clouds like thee being removed. त्वत् may be taken in the sense of त्वादृश व्यालुम्पन्ति-Take away, remove. स्फुटजललवस्यन्दितश्चन्द्रकान्ताः-moonstones oozing away visible particles of water (चन्द्रकान्त is supposed

Digitized by Google

to ooze away under the moon) cf. Uttaram 6. 12 द्रवति च हिमरश्मावुद्गतेचंद्रकान्तः also Bhatrahari 1.21. Malati. 1.24.

Verse 8. क्षेतुंनशक्याः–अक्ष्ण्याः so also जग्ध–अक्ष्ण्याभन्ते–भवने निधर्यः। येषांते रक्तकंठे–having sweet or agreeable voice (from रञ्ज–to please). वैभ्राजाख्यम्, विभ्राजस्येदं वैभ्राजं तदाख्या यस्य वैभ्राजाख्यम्. वैभ्राज–The name of the celestial grove, another name for चैत्ररथ, the pleasure garden situated outside the town of Alaka. cf. Rughu. 5-60 एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरा विदर्भान् उद्गीयमान–being panegerised. cf. Rughu. 2.12.शुश्रावकुञ्जेषुयशः स्वमुच्चै रुद्गीयमानं वनदेवताभिः बद्धालापाः–Engaged in conversation. निर्विशन्ति–Enjoy. cf. Rughu. 6.34. ज्योत्स्नावतोनिर्विशन्ति प्रदोषान्–also Rughu 12.1, 4.51; 6.50; 9.36; 13. 60; 14.80; 18, 3, also Kumar. 1.29. सार्द्धं विरसं-निर्विशतीव बाल्ये ॥

Verse 9. गत्योत्कंप–Flurry in walking गत्याउत्कंपःकनककमल may mean gold lotuses, or gold-like yellow lotuses, as कनकसिकता in Verse II. 6 पत्रछेद–piece of tender leaf. पत्रछेद & कमल were the ear ornaments of woman in old times– मुक्ता जाल–perhaps means collection of pearls strung together that is worn by women in their baid of hair a chaplet. नैश–निशिभवे नैश–Nocturnal. कामिनी–lustful woman that goes to meet her lover of her own accord or being requested by her lover to the rendzvous generally called अभिसारिका.

Verse 10. देव means the god Siva who is a friend of Kubera and who is supposed to have fixed his abodo there out of affection for Kubera. साक्षात्–in person and not as an incarnation.

Digitized by Google

षट्पदश्यम्–having for its string the rows of bees. षट्पदा एव श्यायस्यतं. cf. Kumar. 4.15. अलिपंक्तिरनेक शस्त्वया गुणरूप्ये धनुषो नियोजिता. प्रायशार्ं नवहति भयात्– When Cupid had gone to interrupt the consentration of Siva, while practising penance on the mountain Himalaya he was burnt by the god Siva by the fire of his third eye; then he was propitiated by gods; ever since Cupied has remained without body; cf. Kumar. 3.71, 72. तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो र्भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य । स्फुरन्नुदर्चिः सहसातृतीयादक्षः क्षणानुः किल निष्पपात ॥ क्रोधंप्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खेमरुतां चरन्ति । तावत्सवन्हिर्मननेत्रजन्मा भस्मावशीषंमदनं चकार॥ and consequently he is said to be afraid of him. संभ्रूभंगप्रहितनयने–By the casting glance accompanied by the knitting of the eye-brow. cf. Dasakumar. page 2, कामिलक्ष्येष्वमोघैः–कामिन एव लक्ष्याणि तेषु अमोघैः–fruitful affections towards their mark consisting of lustful persons. तस्यारंभः– His work (the work of cupid). चतुरवनिता etc.– Amorous plays of a skilful woman serve the purpose (do the business) of the bow.

Verse 11. The reason why wine is given here in the list of decorations, appears to be that it produces a sort of charm as decorations do by teaching to the eyes amorous plays. पुष्पद्विदं– Lit. means opening of flowers, i.e. when the flowers are opened, they become fit for use राग comes from रञ्ज–to dye. रज्यतेऽनेनेतिरागः There are four sorts of decorations. 1st That to be put on in the hair such as flowers, &c. 2nd. on the body such as ornaments, garlands etc. 3rd. to be worn such as dress.

Digitized by Google

and 4th. ointment, such as of sandle powder etc. All these here in Alaka could be procured from the desire-yielding tree alone. कल्पवृक्षः-One of the trees of Indra's paradise supposed to yield all desires. This was one of the fourteen valuable thinge churned out from the ocean. It is also otherwise called मन्दर.

Verse 12, गृहानुत्तरेण-The word गृह is used in Masculine in the plural only. cf. इमेनीगृहाः Mudrarakshasa I. स्फटिकोपलवेग्रहा गृहाः शशभृद्भिन्न निरंकमित्तयः ; Naishadhacharita 2.74. The termination एन applied towords showing direction in the sense of nearness governs the accusative and the ending अ of the noun is dropped before it as ग्रामंदक्षिणेनपूर्वेणवा-To the south or east of the village (in the vicinity). There is another reading ग्रामादुत्तरेण-to justify which, we must take उत्तरेण as an adjective qualifying तोरणेन meaning 'gate way which is situated to the north'-अस्मदीय-अस्माकामिदमस्मदीयम् सुरपति वनुश्चारुणा-which was as beautiful as the rain-bow on account of its being made of coloured crystals add being very high so as to touch as it were the cloud. कृतकतनयः-adopted or considered as a son, कृतक is also put at the end, sometimes in this sense. cf. सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीमृगस्ते (जहाति) S'akuntala. 4. 13. हस्तप्राप्यस्तबकनमितः-Bent down by the clusters which could be reached by the hand, i e., its branches were so bent down as could be reached by the hand. स्तबक-Bunches or clusters. cf. Bhartrihari 2. 108, कुसुमस्तबकस्यैव, Raghu. 13. 32. इमां तटाशोकलतांचतन्वीं स्तनाभिरामस्तनकाभिनम्राम् ॥

Digitized by Google

Verse 13. मरकताशिलाबद्धसोपानमार्गा–Having a stair path constructed of emarald stone. मरकताशिला may be an appositional or Genitive Tatpur. compound: मरकत एवशिल्प or मरकतस्य शिल्प वैदूर्य–विदूरे भवाः—वैदूर्याः–a kind of gem produced on Vidura mountain. cf. Kumar 7, 10. विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन् &c. S'ishupal. B. 3. 65. स्निग्ध–glossy. cf. पूर्वमेव 18, 39. सन्निकृष्टं–There is another reading विप्रकृष्टं (far) but as मानस is situated on the Kailasa mountain, it is better to take सन्निकृष्टं. त्वामपिप्रेक्ष्य–Even on seeing thee. It was the general supposition that the geese having passed 8 months elsewhere repaired to Manasa lake when the rainy season set in on account of the waters of other places being turbid in that season, while that of the Manasa lake ever remaining clear. Therefore by putting अपि the poet seems to mean that even when they see thee they will not think of going to Manasa as the water of the lake remained equally clear in all seasons व्यपगतशुचः–व्यपगताशुक् येभ्यस्ते B. C. आध्या–To think anxiously.

Verse 14. वेष्टन–fence. मद्गेहिन्याः प्रिय इति, i. e., प्रिय आस्तीति–as he is the pet of my beloved. कातरेणचेतसा–Frightened heart, frightened because the recollection (though it is of happy circumstance) would bring along with it sorrow (at being separated from such an object as the pet of his beloved). स्फुरित तडितं–स्फुरिता तडित् यस्य B. c. One possessing flashing lightning. Here the cloud is compared with pleasure mountain his natural colour resembling that of the sapphire on the top lightening with plantain trees

Digitized by Google

तमेवस्मरामि-I am reminded of no other than love, i. e. thou appearest so very like him that I take thee to be another pleasure-mountain. This is स्मरणाख्य अलंकार which is thus defined. सदृशानुभवदन्यस्मृतिसारणमुच्यते-remembering some familiar object by the sight of a similar object.

Verse 15. रक्ताशोक-Read As'oka. There are two species of As'oka, the red and the white one, as the reason of putting रक्त appears to be the exciting of passion. cf. प्रसूनकेरशोकस्तु श्वेतोरक्तश्च द्विधा । बहुसिद्धिकरः श्वेतोरक्तोऽस्त्रस्मरवर्धनः । This is said, according to the convention of poets, to put forth flowers when struck by a lady with her foot decked with jingling anklets. cf. असूतसद्यः कुसुमान्यशोक.....पादेन नापेक्षत सुंदरीणां संपर्कमार्शिजितनूपुरेण Kumar. 3. 26. Raghu. 8. 62. Malavikagnimitra 3. 12. 16. अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया &c. चलकिसलय &c. केसर-A kind of tree, said accordingly to the convention of poets to put forth blossoms when sprinkled by young women with mouthfuls of wine. cf, बकुलः सीधुगंडूषसेकात् (विकसति). For, the conventions of poets for different trees to blossom by different operation. cf. पादाघाता दशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसतिच पुरोनर्तनान्नर्कणिकारः ॥ वृत्ति -hedge. माधवी-a spring creeper with white fragront flowers. cf. S'akuntala. 3. 7. शोच्याचप्रियदर्शनाच्च मदनाक्लिष्टेयमालक्ष्यते, पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी. एकः and अन्यः-The one and the other. दोहदापेक्षया and मयासह goes with both अशोक and बकुल. I am desirous of both and each of them

Digitized by Google

for either of the two with me. दोहद-The desire of plants at the time of budding. It was supposed by poets that when any particular tree did not bear blossom at its proper time, it would do so by having fulfilled its longing for which see above note on अशोक and केसर.

Verse 16- स्फटिक फलका-स्फटिकमया फलकायस्याः सा B. comp. Having a crystal base. वासयष्टि-वासार्थयष्टिः-perching rod, सुवर्णस्य विकार-सौवर्णी-of gold, मूलेमणिभिर्बद्धा-constructed with emeralds at the base अनतिप्रौढ-not grown very old i.e. young. शिंजावलय-bracpelets (boughs) producing jingling sound नीलकण्ठः-peacock-याभ्यास्ते-occuies wich. शी, स्था and आस् with अधि govern the accusative of place. cf. पर्णशालामध्यास्य, Ragh. 1.95 द्वितीयमाश्रममध्यासितुसंमयः-Vikramorv. 5. अयेसिंहासनमध्यास्तेवृह Mudra 3. भगवत्याप्रथिकपदमध्यासितव्य. Nalavikayan 1. From तन्नागारं (12) upto the end of this verse the (अलंकार) figure of speech is (उदात्तालंकार) which is as follows. लोकातिशयसंपत्ति वर्णनोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्यांगं महता चरितं भवेत् ॥ or another definition उदात्तं वस्तुनः संपन्महतांचोपलक्षणं (a figure of speech which describes supermundane prosperity or an action of one that is great collaterally with the subject in hand, and this should not be mistaken for भाविक (or स्वाभाविक) अलंकार which consits in describing the past or future so vividly that it appears to be actually present. (प्रत्यक्ष इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः)

Verse 17. साधु is used here in the sense of 'clever one.' हृदय निहितैः-Well kept in mind, not forgotten. लिखितवपुषौ-लिखिते वपुषी ययोः-Drawn in form. शंख

Digitized by Google

and पद्म were two of the treasures of Kubera. The nine treasures were. महापद्मश्चपद्मश्चशंखो मकर कच्छपौ। मुकुंद कुन्दनीलाश्च खर्वश्चनिधयो नव ॥ १ ॥ क्षामछाया-क्षामा छायायस्य-with faded lustre. (splendour on account of his absence. सूर्यापायें etc. अर्थान्तरन्यास-He compares himself with the sun. कमल is equal to daylotus पद्म. अभिख्या-splendour, beauty.

Verse 18. शीघ्रसंपातहेतोः-शीघ्रसंपातएवहेतुस्तस्य-having the object of quick descent in view. कलमतनुतांगत्वा-(कलमस्यतनुरिवतनुर्यस्य तस्यभावः ताम् (अल्पशरीरतां)-having attained small form. अल्पाल्पभासं-अन्यल्पाभाः यस्याः of very dim lustre. उन्मेष-gleam, glimmer विद्युदुन्मेषदृष्टिः-विद्युदुन्मेषएवदृष्टिःताम्. अंतर्भवनपतिता-भवनस्यान्तोऽन्तर्भवनं तत्र पतितां. खद्योतालीविलसितनिभां-खद्योतानामालिःतस्य विलसितेन समानां. निभ (at the end of compound only)-Resembling.

Verse 19. श्यामा-A kind of woman (according to Mallinath.) यौवनमध्यस्था-a woman in the prime of Youth. Vide. Naishadha. 3.8. S'is'upal. 8.36. according to one commentator on Bhattikavya 5.18. and 8·100. of the following description. शीते सुखोष्णसर्वांगीग्रीष्मेया सुखशीतला। तप्तकांचनवर्णाभा सास्त्री श्यामेतिकथ्यते। It may be taken also in the sense of dark woman as darkness is also a sort of agreeable colour शिखरिदशना-having pointed teeth. In the science of palmistry it is regarded as an indication of her good luck and the long life of her husband. The verse runs thus, स्निग्धाःसमानरूपाःसुपंक्तयःशिखरिणःश्लिष्टाः। दन्ताः भवंतियासांतासांपादैजगत्सर्वम्।

तांबूलरसरक्तानां स्फुटभासः समोदयः। यस्याः शिखरिणो दन्ताश्चिरं जीवतितत्पतिः ॥ क्षाम is irregular P. P. from

कै. emaciated cf. post. 17. क्षाम च्छायमभवनमधुना etc. चकितहरिणीप्रेक्षणा This is the sign of her belonging to the first of four classes (viz. पद्मिनी, शंखिणी, हस्तिनी, चित्रिणी in which writers on erotical science divide a woman. The रतिमंजरी thus defines her:—भवतिकमलनेत्रा नासिकामुद्वरन्ध्रा अविरल कुचयुग्मा चारुकेशीरुशांगी मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकल तनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगंधा ॥ also चकितमृगदृशामे प्रान्तरक्ते चनेत्रे । निम्ननाभिः This is the indication of exuberance of passion (lust) in erotic science श्रोणीभारादलसगमना of slow gait in consequence of the unwildiness of the bullocks and not through any defect therein.] स्तनाभ्यांस्तोकनम्रा hightly bent on account of breast and not through any defect in stature. आद्यासृष्टिः First creation, (generally persons show their utmost skill in their first attempt that its success might pave the way in the world for them, consequently here आद्यासृष्टिः means creation on which the Creator has expended all his skill and not to be taken bad for want of practice. In expressions like युवति विषय, धनविषय, विषय–In reference to, 'with respect to' For our poet's idea of a woman's beauty, we might well compare the following verse. Malavikagnimitra, 2. 3. दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहूनतावंसयोः संक्षिप्तं णिविडोन्नतमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ॥ मध्यपाणिमितो नितांबिजघनं पादावरालांगुली छन्दोनर्तयितुर्यथेयमनसः श्लिष्टंतथास्यावपुः ॥ For a similar idea cf, Sakutata 2. 9. चित्रे निवेश्यपरिकल्पितसत्वयोगा, रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृतासु ॥ स्त्रीरत्नसृष्टिरपरापातिभातिसामे, धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्यवपुश्चतस्याः ॥

Verse 20. परिमितकथां–परिमिता कथायस्याःसा–One whose talk is measured. चक्रवाकी–Ruddy goose. The couple

Digitized by Google

of ruddy goose is proverbially known to be so very fond of each other as not to bear the slightest separation consequently separation to them would be most painful cf. Sakuntata. act. 4.नलिनी पत्रान्तरिमपि सहचरमपहृयन्यातुरया चक्रवाक्यारौति also Raghu. 3. 24. रथांगनाम्नोरिव भावबंधनं बभूवयत् प्रेमपरस्पराश्रयम् गाढोत्कण्ठाम्-(उत्कंठाम्-regret caused by missing anything or person. cf. रागोच्चलल्भाविषयैर्वेदना महतीतुया । संशोषणीतु मात्राणां तामुत्कंठाम् विदुर्बुधाः । गाढ from गाह–Unfathomable, deep. गाढा उत्कंठा यस्याम् cf. Mal. 1. 15. शिशिरमथिताम् पद्मानीवा–Like the frost beaten (troubled by frost) lotus. वा is used in the sense of इव here. cf. पद्मानांशिशिरोभयम्.

Verse 21. प्रबलरुदितोच्छूननेत्र–प्रबलरुदिते नोच्छूने नेत्रे यस्यतत्–B. C. having the eyes swollen by excessive weeping. (शून P. P. from श्वि–Swollen) भिन्नवर्णाधरोष्ठम् (or रौष्ठम्)–भिन्नवर्णोऽधरो (रौ) ष्ठौ यस्यतत्–having the lower lip with its colour changed. ओष्ठ in a compound optionally substitutes ओ for both the vowels when the preceeding word ends in a vowel; as बिम्ब ओष्ठ–बिंबो (or बौ) ष्ठः, हस्तन्यस्तम् placed on the (palm of the) hand. This shows the uneasy state of mind, persons (generally women) when wholly engrossed in care and anxiety place their face on the palm of their hand and think. लंबालकत्वादसकलव्यक्ति–Not wholly visible by the hair falling on it cf. Vikram. 3. 6., अलकसंयमनादिवलोचनें ect. The hair not being tied into braid, would fall on her face and thus cover it partially. It seems to be the custom in ancient time not to tie the hair into braid when the husband was away from home. It would be tied again on the return of the hus-

Digitized by Google

ad. त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेः-तवानुसरणेन क्लिष्टा कान्तिर्यस्य- B.C. whose lustre shall have faded away by thy following him. i.e. by thy obstruction. दैन्यम्-शोचनीयांदशां, Lamentable state. नूनम्-In all probability.

Verse 22. आलेक-Range of sight. आलेकेतेनिपतति-Will fall within the range of thy sight, i. e., will be seen by you. पुरा-Presently, soon पुरा is used to show the past as well as future time. सादृश्यम्-Likeness. भावगम्यम्-conceiving in mind, Because she not having seen his thin form which had become so in separation must conceive it in her thought and cannot partray as seen before when he was in her company. भर्तुःस्मरसि-Dost thou remember the lord with regret, because स्मृ in the sense of remembering with reget takes the genitive of the object, in ordinary sense accusative. भर्तारंस्मरामि-I remember the lord. भर्तुःस्मरामि-I remember him with regret. The motive for regret is implied in the words रसिके and प्रिया i. e. You were loved by him and you could appreciate the favour, consequently his memory must cause sorrow in your mind. कच्चित् is interrogative in form and expresses some hope on the part of the speaker.

Verse 23. मलिनवसने-The wearing garment would be dirty inconsequence of my absence. In the absence of their lovers women were indiffsrent to these things, मद्गोत्रांकम्-मम गोत्रमंकंयस्मिन् bearing the trases of my name. (गोत्र in the sense of name cf. Naishadha 1. 30). विरचितपदं-विरचितानि पदानियस्य तत्-पद-a line of a stanza. cf. Supra. 40. त्वामुत्कंठाविरचित पदं मन्मुखेनेदमाह also Malavika. 5. 2 विरचितपदं वीरप्रीत्यासुरीपमसूरिभिः उद्गातुकामा-उच्चैर्गातुंकामा

Digitized by Google

यस्याः, The infinitives with म dropped are used with काम and मनः in the sense of 'wishing.' नयनसलिलैः-tears used by the sorrow on account of my separation. सारयित्वाः-Having put into tune. स्वयमपिकृतां-Though uttered by her (often) consequently not liable to be forgotten. मूर्च्छनाम्-Tune, intonation, the rise and fall of sounds conducting the air and harmony through the keys in a pleasing mannsr. cf. Sis'upal 1. 10. स्फुटीभवद् ग्रामविशेष मूर्च्छना. It is thus defined. क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सामूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एता -सप्तसप्तच (मुर्च्छा and मूर्च्छना are used synonimously.

Verse 24. विरहदिवस्यस्थापितस्यावधेः-विरहस्यादिवसात् निश्चितस्यकालस्य -of the period determined from the day of separation i. e. she must have calculated on the first day of the separation the total number of days and then as the days rolled on, she must be deducting those days that had passed from the total number of days. देहलीदत्तपुष्पैः-Supports this interpretation. She must have heaped flowers on threshold representing the total number of days and throwing down one by one as days passed on. The flowers on the threshold representing the days to be passed and these below the days passed. (दत्त-Heaped or collected परिगणनयानिन्यस्यंती-counting. Lit. putting down by way of calculation such as one, two &c. मत्संभोगम् -The carnal enjoyment with me (not actual but as conceived in the mind) ; हृदयनिहितारंभम्-May be interpreted in two ways. हृदये निहित आरंभोयस्य i. e. the plan of commencement of which she had thought in mind, or हृदयनिहिता आरंभ((चुंबनादयो व्यापाराः) यस्य-The preliminary stages of

Digitized by Google

which she had already begun to enjoy in the mind. विन्यस्यन्ती and आस्वादयन्ती are adjectives qualifying सा in the preceding stanza. विनोदाः-कालयापनोपायाः-Interesting occupations to while away time, cf. Sakuntala, 2. 5. स्निग्धवीक्षितमन्यतोऽपि &c, सर्वं तत्किल मन्मथायणमहो कामी स्वतां पश्यति.

Verse 25. सन्ध्यापाराम् &c. There appears a break here the sentence यथारात्रौपीडयेत् being suppressed. But the suppression is most touching as showing the feelings of Yaksha by the very remembrance of रात्रौ. The word रात्रौ to be expressed along with the sentence यथापीडयेत् pictures to his mind the lamentable condition of his wife which he at once begins to express without finishing the first sentence, such a break we have also in Uttara-rama, when वासंती after repeating the lines beginning with त्वद्जीवितं त्वमसिमेहृदयं द्वितीयं &c. at once stops and opens quite a new subject. cf. Uttara. 3. 26. सन्ध्यां-पाराम-engaged in occupations like those mentioned in 2 verses 22, 23 and 24. गुरुतर-heavier than that at day time. निर्विनोदां-having no occupation to divert her mind to. cf. प्रायेण-विनोदा-last verse. अलम्-पर्याप्तम् completely, साध्वीम्-The use of साध्वीम् is to do away with any doubt as to how to reach another's wife at night time. उन्निद्राम्-उत्सृष्टा निद्रायया. B. Sleepless. सुखयितुं cf. सखा धात्री च पितरौ मित्रदूत शुकादयः । सुखयंति दुष्कथनसुखोपायो वियोगिनमिति (रत्नाकरे) For the idea of this verse c. f. Vikram. 3. 4. कार्यान्तरितोत्कंठं दिनं मयानीतमनति कृच्छ्रेण । अविनोददीर्घयामा कथंनु रात्रिर्गमयितव्या -

Verse 6. This and the following verse appear to be interpolations. The style and the repitition of the same ideas as occuring in verses 25 and 26.

Digitized by Google

clearly show this एक प्रख्या-एका प्रख्या यासां-having the same resemblance, differing little. प्रवृत्तिः-Tendency, application.

Verse H. अन्वेष्टव्याम्-To be found out, as there would be no lamp there and the light of the moon would be covered by thee. पर्यङ्क-generally means couch or sofa; but as we have अवनिशायवां in verse 25 we must take it in the more general sense of 'bed.' अयमित नखेन करेणामोक्तव्यम्-which is to be loosened by the hand having untrimmed nails. It seems to be the custom that the braid once tied before departure of the husband was not to be loosened till his arrival which then was to be loosened by his hand, the nails of which are untrimmed while away from home. एकवेणी-Single braid of hair (worn by a woman as a mark of separation from her husband). Vide verse 29. which has the same idea as this.

Verse 26. विरहशयन-Bed used in separation which is generally not a splendid one but one very wretched such as straw-bed &c. सन्निषण्णा-lit. planted lying. प्राचीमूल-corner of the rising mountain. इच्छारति-इच्छया कृतानि रतानि (मध्यमपदलोपी). तामेव-This night cannot be the same as that enjoyed in his company; but it simply means one of the like sort. विरहमहतीविरहेणमहत्त्वेन प्रतीयमानाम् appearing long in consequence of separation. In sorrow or when one has nothing to do, time appears long and very tedious; while on the contrary when one is happy or busily engaged the same appears very short.

Verse 27. पूर्वप्रीत्या Thinking that they would be delighting as before तथैव as before, as gone, without

Digitized by Google

enjoying खेदात् Through disgust पक्ष्मन् Eyelash, cf. Raghu 19th,11,36. प्रबुद्धां opened (in the case of the lotus) and (awake in the case of yaksha's wife). So also, सप्ताम्—closed (lotus) in sleep (yaksha's wife). साभ्रेऽन्हीव etc. as she will simply shut her eye being disgusted to look at the rays but as excessive anxiety will not allow her sleep, she will appear like a land-growing lotus on a cloudy day which opens in the sun, and closes at night when it will be half opened in consequence of the disapearance of the sun and the absence of night.

Verse 28. अधरकिसलयक्लेशिना–distressing the tender sprout in the shape of lower lip (i. e. sprout like lower lip ; For अधरकिसलय cf. Sakuntata 1·21 अधर किसलयरागः) i. e. hot in consequence of sorrow. विक्षिपंतीम्–Blowing aside by the hot wind from the month शुद्धस्नानात्–Simple (without first applying fragrant oil, ointment etc.) bathing. and शुद्धस्नान is the sign of purity. and women in those times must have observing abstinence from things of enjoyment and leading a pure life in the absence of their husband, such as not to apply oil and form into braid the hair, put aside ornaments and costly dresses propitiating the deities for the sake of the safe returning of their husbands etc. cf. बलिव्याकुल in verse 22. मलिनवसने उत्संगे in 23. अवनिशयनां in 25. आद्ये बद्धा विरहदिवसेया-शिखा–etc–29. and संन्यसाभरणा in 30, पक्ष्मम् आगंडलम्बमलम्–The hair were stiff and hanaing upto the cheeks in consequence of simple bathings. गंड–cheek. cf. Kumar. 787. Sakuntata 6.17, and Sisupal. 12·54. उपनी used intransitively in the

Digitized by Google

sense of approach, come near." नयनसलिलो पिडितरुद्धावकाशाम् – नयनसलिलस्योत्पीडेनरुद्धोऽवकाशोयस्यास्तां – whose entrance (scope) is obstructed by the gush of tears. अवकाश–scope, entrance cf. (छाया) शुद्धेतुदर्पणतलेसुलभावकाशा. Sakuntata 7. 52. लब्धावकाशो मेममनोरथः–5. 1. उत्पीड–gush, gushing flow cf. पूरोत्पीडेतडागस्य परीवाह : प्रतिक्रिया. Uttarrama 3. 20 also, cf. Malati: 6 7.

Verse 29. बद्धा: Simply tied up without forming into braid दामहित्वा–without the chaplet; sign of abstinence of things of enjoyment. cf. शुद्धस्नान last verse. विगलितशुचा – विगलताशुक् यस्य–Freed from sorrow as being again able to enjoy the company of my beloved. मयोद्वेष्टनीयाम्–The simple braid tied by me on the first day of separation is to be loosened by me at the end of the curse. स्पर्श क्लिष्टम्–giving pain at the root when touched (on account of being without oil). अयमितनखैः having untrimmed nails. This is also a mark of purity. Many sages and persons devoted to the service of Gods do not trim their nails till the period of devotion is over. गंडाभोगात्–From the expanse of the cheek (from the broad cheeck) cf. Malati. 3. 8., 4. 10; 5. 11; Bh. 3. 42,86 भवाभोगोद्विग्नाः एकवेणीम्–a single braid of hair (worn by a woman as a mark of separation from her husband.

Verse 30. संन्यस्ताभरणम्-सन्यस्तान्याभरणानि यस्मात्–cf, Sakuntata 6. 6. प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः Vide note on शुद्धस्नान Verse 28. शयनीयोसंगे–In the middle of the bed cf. Kumar 1. 10. दरीगृहोःसंगनिषक्तभास; कर्णोत्संग. Kadambari. 15. दुःखदुःखेन–In a quite uneasy manner. Repitition shows intensity; प्रायः सर्वो etc. अर्थान्तरन्यास

Digitized by Google

vide note. Verse 1.3 करुणावृत्ति–state of being compassionate i.e. moved or sympathetic. आर्द्रान्तरात्मा–Lit. one having the interior portion wet. (applicable to cloud), hence one whose heart is compassionate.

Verse 31. संभृतस्नेहम्–संभृतंस्नेहं यस्मिन्–Full of love or loving. प्रथमविरहे–In the first separation. First separation would be more unbearable than the subsequent ones as persons accustom themselves to it by practice and hence feel less and less, the more they are accustomed to it. वाचाल–talkative, boastful. सुभगंमन्यभाव–सुभगंमन्यः (सुभगमात्मानं मन्यतइति)–One who considers himself fortunate–तस्यभावः–The state of considering myself fortunate (मन्य at the end of a compound means 'considering himself to be) cf. पंडितंमन्य–One who considers himself wise. वाचाल etc.–Do not think that I swagger so through pride (on account of having a very high opinion of myself. प्रत्यक्षं–after this, substitute भाविष्यति–will be before your eye; will be clear.

Verse 32. अपांगप्रसर–The free motion of the outer corner; प्रसर–free motion cf. रघुवंश. 8.23. प्रतिषिद्धप्रसरेषुशत्रुषुचेन्द्रियेषुच and 16.20. विच्छिन्नधूमप्रसरागवाक्षाः–also Mudra. 3.5 and Hitopadesha. 1.186. (अपांग–outer corner of the eye) cf. S'akuntala. 1.24. विनयेनवारितप्रसरः मधुनः प्रत्यादेशाद्विस्मृत भ्रूविलासम्–with the play of its eye-brows forgotten on account of the rejection of wine. cf. Infra 3.11. मधुनयनयोर्विभ्रमादेशदक्षम्. Wine is supposed to teach the amorous plays to the eye-brows of women. i.e. Under the influence of wind they are more amorous. अंजनस्नेहशून्यम्–अंजनेनस्नेहस्तेन शून्यम्–Void

Digitized by Google

of the gloss of collyrium. प्रत्यादेशात् etc.–I have followed Malinatha in translating this line, taking अपिच in the sense of 'moreover,' but another meaning also appears possible and more elegant, namely, by taking च as connecting the first with second line and constructing the remaining portion thus: मधुनः प्रत्यादेशादपि अविस्मृतभ्रू-विलासं–and with the play of its eye-brows not forgotten though wine was rejected; i.e. though she did not use wine as a sign of keeping up sorrow caused by separtion, her eyes were as amorous as before. Wine being supposed the necessary complement which gives amorous play to the eye-brows, she was so, even without it. This adds more grace to her beauty than the meaning taken by Mallinatha for प्रत्यादेश used in this sense. cf. supra. 51. also Sakuntala. 6.9, इतःप्रत्यादेशान्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता. उपरि स्यदि–उपरि (उर्ध्वभागे) स्यंदते (स्फुरति) इत्युपरिस्यंदि–Throbbing in the above region. The following are given the foretokens of the throbbings of several parts of the body:—स्यन्दान्मूर्श्चिच्छत्रलाभं भाले पट्टे शुभं भ्रूवि । इष्टप्राप्तिं दृशोरुर्ध्वमार्पके हानिरानुयात् । नयन should be taken to mean 'left eye' as left part of women and the right of men is considered best and any prognostication is to be observed on this principle. cf. वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः ।

Verse 33. ममेमानि मदीयास्तैः–Belonging to me. मुक्ताजालं–waist-band knit together by pearls. दैवगत्या–By decree of fate and हस्त सं वाहनानां–हस्तेन संवाहनानि–हस्तसंवाहनानि तेषां–Shampoo with the hand. cf. Sakuntala. 3.18, अङ्के निधायकरभोरुयथासुखंते, संवाहयामि

चरणावुतपद्मताम्रौ ॥ सरसकदलीस्तंभगौरः–Yellowish like the trunk of the juicy plantain tree or the dried up one has not got gracefully yellowish colour cf.गौरीचेनाक्षेप. नितान्तगौरि. Kumar. 7.17. also Raghu. 6.65. गौरांगि गर्वं कदापि न कुर्याः ॥ The throbbing of the thigh is an indication of getting the union of the husband ere long.

Verse 34. लब्धनिद्रासुखा–लब्धं निद्रा सुखंयया B. c. By whom the pleasure of sleep is got, i.e. enjoying the pleasure of sleep. अन्वास्य–Seating thyself near her (Governs acc.) cf. Raghu. 2.24. तामंति कन्यस्तबलि प्रदीमभन्वास्य etc. याममात्रं–मात्रं–a measure whether of length, breadth, height, size. space distance or number. cf. also क्षनमात्र निमिषमात्र–the space of an instant. So याममात्र–means the space of याम (throd hovrs) but here याम appears to have been used in the indefinite sense of 'time.' It is Bah. Com. यामःमात्रं यस्य (a time) whose measure is याम i.e. for a time-सहस्व–Wait upon (her). Though there seems no connection between the first two and the second two lines from the construction as it is, yet it appears better to take the last two lines as the reason for 'waiting,' taking इति 'understood.' That there might not be, etc. गाढोपगूढमगाढंचतदुपगूढंच. apps. comp. close embrace; Rughu. 13.28. पूर्वानुभूतं कण्ठोत्तरं तवोपगूढमस्मरता. सद्यः कण्ठच्युत भुजलताग्रन्थिः–सद्यः कंठाच्यूतो भुजलतयो ग्रन्थि र्यस्यतस्–one in which the firm grasp of her arms round my neck will be abruptly loosened.

Verse 35. तामनिलेनोत्थाप्य–Rousing her by the wind i.e. by fanning; this shows her superiority. cf. Sakuntala. 3.18, किंशीतैलैः क्रमविनोदिभिरार्द्र वाताः सचारयामि-

Digitized by Google

नोलिनीदलतालवृन्तैः Because persons in deep sleep are generally roused from their sleep not by calling them out but by resorting to any of the following means, viz: By generally rubbing the feet or by fanning on the breast or by sweet song in the ear. cf. मृदुभिमर्दनैः पादे शीतले व्यजनैस्तनौ। श्रुतौच मधुरैर्गीतैर्निद्रातोबोधयेन्नृपम्। जालक–bud. cf. post 26. यूथिकानि जालकानि. प्रत्यश्वस्तां–Revived, refreshed. विद्युद्गर्भः-विद्युद्गर्भेयस्यसः–B. C.–Keeping it inside, i.e. not exposing it so that she may not be frightened. स्तिमित नयनां–स्तिमिते नयने यस्याःसा–With her eyes steady or fixed. cf. Infra. 1.35. Kumar. 2.59. संयमस्तिमितंमनः, Raghu. 3. 17. निवात पद्मस्तिमिते न चक्षुषा. also U. 6,25. Steady eye on account of surprise who thou the stranger might be. धीरः–Looking grave in order to create confidence in her धीरस्तनितवचनैः–taken together would mean by words consisting of thy deep thundering, धीराणिस्तनितानि तान्येववचनानि for धीर in the sense of 'deep' cf. Raghu. 3.43,59. and Uttarram. 6.17. त्वत्सनाथ–सनाथ here simply means 'occupied, मानिनीम्–Proud woman, a woman possessed of self-respect cf. Kumar. 5.53. इयंमानिनी पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति. Raghu. 13.38. एतन्मुनेर्मानिनि मान्धकर्णेः पञ्चाप्सरोनाम विहारवारि.

Verse. 36. अविधवा–विगतोधवोयस्याः सा विधवा अविधवा–one whose husband is yet living. Kalidasa is very happy and accurate in his choice of words. The very first word that he puts in the mouth of the cloud in addressing Yaksha's wife is such a one as would cheer up and support her life. When she hears himself addressed as अविधवे she would at once know that her husband is living

Digitized by Google

and that the message imports some happy news from him, हृदयनिहितैः-हृदये निहितै-Kept at heart i. e. not forgotton, exact वृन्द-Multitude, host. cf. Raghu. 12. 102. अनुगतिमलिवृंदैः &c. त्वरयति hastens homewards to support the life of their wives which would be unbearable to them at the appearance of the clouds in the absence of their husbands. cf. post. 4. part I प्रत्यासन्ननभस्वदियिता जीवितालंबनार्थ प्रोषितां-persons gone abroad, or being on a journey, from प्र-away and उषित-lived. मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिः-cf. Kiratarjuniya, 16. 3.-पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्रीम् also Raghu मन्द्रध्वनिन्यञ्जितयामतूर्यः अबलाविगलन्नीवीस्रंसुकानि-अबलानांवेणीनां मोक्षे उन्मुकानि. They are अबला (helpless) because they are to depend even for the liberation of their braid of hair on their husbands gone out vide note on No. 29. आद्येबद्धा etc. cf. Kumar. 2. 61. मोक्ष्यतेसुरबन्दीना वेणीर्वीर्य्यविभूतिभिः ॥

Verse 37. पवनतनयं मैथिलीव-When Sita (Maithili) was taken away by Ravana to Lanka, Rama had sent Maruti (the son of the wind) with a token of recognition to her for cheering her up. This allusion leads us to think that the poet had, at the time of writing this poem, in his mind the message sent by Rama through Maruti to Sita. The poet also makes mention of this fact in Raghu. 12. 61, 62. दृष्टाविचिन्विता तेन लंकायां राक्षसीवृता । जानकी विषवल्लीभि परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥ तस्येभर्तुरभिज्ञानमंगुलीयंददौकपिः । प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानंदाश्रुबिन्दुभिः ॥ ६२ ॥ उन्मुखीं-उद्गतंमुखंयस्याःसा-With her face turned upwards (through curiosity to hear her husband's intelligence) cf. part. I 14. अद्रेःशृंगंहरति पवनःकिंस्विदित्युन्मुखीभिः also Raghu 1. 39. रथनेमि स्वनोन्मुखैःशिखं-

Digitized by Google

डिनि: and 11. 26. उत्कंठोच्छ्वसितहृदया-उत्कटयोच्छ्वसितं हृदयं यस्याः सा:-with her heart heaving (swelling) through curiosity (to hear the news). This gives the reason for her being उन्मुखी अस्मात्परम्-Further than is said in verse 36. कान्तोदन्त-The intelligence of the husband. cf. Raghu. 12. 66. श्रुत्वारामःप्रियोदन्तम् सुहृदुपनतः-The word सुहृद् is put to indicate the absence of mistatement. संगमात्किंचिदून-Is little less than actual union. i. e. gives nearly the same satisfaction as the union of the husband. सम्यसौमन्तानीनाम् etc. is अर्थान्तरन्यास, vide note on verse 3. part I. In quoting the example of Maruti and Sita Yaksha also shows the chastity of his wife and the pure and necessary qualities in the cloud for a fit messenger. They are mentioned in रसाकट as ब्रह्मचारी बलधीरोमायावीमानवर्जितः । धीमानुदारो निश्शंको वक्तादुतःस्त्रियांभवेत् ॥

Verse 38. आत्मनश्चोपकर्तुं-To make thyself blessed (happy) by obliging others. उपकर्तुं is generally used with the genitive. cf. Kiratarjuniya 7. 28. सालक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषां also 8. 13. and Sisupal 20. 74. उपकृत्य निसर्गतःपरेषामुपराधन्न हिकुर्वते महान्त-also श्रहिर्ष-साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गतुं । न कुतूहलिकस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥ पूर्वाभाष्यम्-Introductory speech, सुलभविपदाम्-सुलभा विपदोयेषांतेषाम्-For whom calamities are ever ready i. e. who are a constant pray to calamities पूर्वाभाष्यम् etc. is अर्थान्तरन्यास.

Verse 39. अविरतोत्कंठम्-suffering incessant pang. तैःसंकल्पैर्विशति-He unites himself with thee by the ideals known to himself i. e. he brings in his mind thy form emaciated and unites his one under the same condition with thine i. e. he brings before the eye of his mind, the ideal of thy form as

Digitized by Google

suggested by his own forms and enjoys the pleasure of the union with that form Because there existed the same love of each for the other, he concludes that she must have undergone the same changes that he has undergone.

Verse 40. शब्दालक्ष्यम्-शब्देनाख्यातुं योग्यम्-could be expressed in words, i. e. which could be spoken loudly. लोल-लालस-eager. cf. port 61. part 1 Sisupal I 61; 8 46; 10 66 Raghu. 7 23; 9 37. श्रवणविषयमतिक्रान्तः-gone beyond the range of hearing; cf. वृत्तेनेन श्रवणविषयप्राणिणा. उत्कण्ठविरचितपदम्-उत्कण्ठयाविरचिता निपदानि यस्यतत्-The lines of which are composed in the disturbed state of mind. पद also may be taken to mean a sentence.' cf. part 23. P- Mala vikagnimitra.5 2. Sakuntala. 5. 15.

Verse 41. There are four remedres of amusing for persons separated from their beloveds. They are:—सदृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शन तदंगस्पर्श. i. e. looking at similar object, at her picture drawn, seeing her in dream, or the touch of the object. It is thus described in गुणवताकाः-वियोगावस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं तताधित्रं कर्मस्वपनसमये दर्शनमपितदंगस्पृष्टानामुपगतवतांस्पर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसांकोविदादितः ॥ The poet gives them in order in verses 41, 42, and 44. श्याम-Priyangu creeper. The stature of a woman is generally composed to the creeper. cf. Malavikagnimitra. 2. 7. रूवाइश्यामाविटपसदृशं स्वस्तमुक्तांद्वितीयम्. Hence it must have come to apply to a beautiful woman. cf. part 21 P. चकितहरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातम्-The glance in frightened deer. The glances of a woman are usually compared

Digitized by Google

to the look of a deer or a frightened deer. cf. Mrachakatika 1. 17. व्याधानुसारचकिताहरिणीवयासि. also Raghu. 13. 18. मार्गे मृगीक्षिणि दृष्टिपातं कुरुष्व Mallinath's taking पात to mean प्रभा appears unnecessary, it simply means, throwing, दृष्टिपात–Throwing of the glance. वक्त्रच्छायां शशिनि–छाया is equal te beauty. The face of a woman is compared to the moon हन्त–is here used showing grief, in the sense of oh, alas ; besides it is used in the other senses, as joy compassion or pity, as an introductory particle. चण्डि–Oh. thou hot tempered one ! (used in good sense) Yaksha uses the word 'चंडि' to show that she being hot tempered one, might get angry even for comparing these objects to her and by putting 'चण्डि' he requests her as it were not to do so. cf. Raghu, 8. 59. कलमन्यभृतासुभाषितं कलहंसीकुमदालसंगतम् पृषतीषू विलोल मीक्षितं पवनाधूतलतासुविभ्रमाः ॥ for the idea of this verse.

Verse 42. प्रणयकुपितां–प्रणयेनकुपितां–Feigning anger through excessive love. धातुराग–धातव एवरागाः (धातु red mineral राग colour)–colours consisting of red minerals आत्मानं यावत्तं चरणपतितं कर्तुमिच्छामि while Itry to draw myself also in the picture as fallen prostrate at thy feet कृतान्त–Generally god of death. It also means 'fate in which sense it is used here, i. e. who can bring out the end. For the idea of the verse compare Dushyanta's lamentation over the picture of Sakuntala that was drawn by him. S'.6.22. प्रजागरान्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नेसमागमः । बाष्पस्तुनददात्येतांद्रष्टुंचित्रगतामपि ॥ 2nd remedy of amusement of love-lorn person, see; note, II. 41.

Digitized by Google

Verse 43. आकाशप्रहितभुजे-आकाशेप्रणिहितौ भुजौयेन-B. C.-With arms stretched out in the vacuum (for embracing thee) स्वप्नसंदर्शन-सुप्तस्यविज्ञानं स्वप्नः तत्रसंदर्शनम्-conciousness in sleep. स्थलीदेवता-Silvan deity. नखलुन-Favourite expression of Kalidasa. of putting two negatives to show dead certainty cf. Malavika. 1. 11. नचनपरिचितो &c. also Sakuntala 3. 8. नेयं नवक्ष्यति. मुक्तास्थूला तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाःपतन्ति-The drops of tears as big as pearls will fall on the tender leaves (sprouts) of trees. The natural reason why yaksha says that the drops will fall on the leaves of trees appears to be that the drops when they fall on tender leaves assume the form of pearls and their magnitude could be very easily calculated in order to justify his remark मुक्तास्थूला he seems to use the expression. But Mallinath also attaches some reason from palmistry that in order to avoid the prediction os Yaksha's death if they were to fall on the ground he uses the expression तरुकिसलेषु by giving the following quotation महान्मगुरुदेवानाशुपातःक्षितौयदि । देशभ्रंशोमहादुःखं मरणं च भवेद्ध्रुवम् । and saying क्षितौदेवताश्रुपात निषेधनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिसलयेषु पतन्तीत्युक्तम्. This is the 3rd remedy of amusement in separation. Vide note Verse 41. P. II. cf. with this, Raghu. 8.70 विलपन्निति कोसलाधिपः, करुणार्धग्रथितं प्रियां प्रति । अकरोत्पृथिवीरुहान विलुतशाखारसबाष्प दुर्दिनान्.

Verse 44. किसलयपुट-The fold of the sprouts i.e. the cup like sprouts cf. R. 9.68. तस्यकर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकं । आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटोवनानिलः ॥ also Malavikagnimitra 3. 9, स्मृति-Flow. cf. Kumar. 16. पदं तुषारं स्मृतिधौतरं-to. also. Ragu. 16. 44

Digitized by Google

बाष्पवृष्टि हिमस्रुति हिमवर्ती ससर्ज. Kumar 1. 9. स्रुतक्षीरतया प्रसूतांगंधः सुरभी करोति दक्षिणेन प्रवृत्ताः-which began to move (set out) in the southern direction. The direction or rout followed to go to a particular place also becomes an instrument. cf. Vikramorvashi. I. कतभेनदिग्भोगन गतसजालमः किल-perchance, probably (showing probability). 4th remedy. see note verse 41.

Verse 45. दीर्घयामा-दीर्घायामायस्याःसा-The watches of which are long, actually they were not longer or shorter than as they were previously, but in anxiety and sorrow, the man feels the days long and tedious which on the contrary in happiness appear shorter cf. post. Verse 26. P. II. नीतारात्रिःक्षण इव etc. सर्वास्वस्थासु-in all conditions. मन्दमन्दातपं-मंदप्रकारेण (प्रकारे गुणवचनस्य) repetetion shows 'very little.' आतप-संतप-giving trouble. चटुलनयने-Oh thou one having eyes tremulous (through fear on hearing this account.) दुर्लभप्रार्थनं मेचेतः-दुर्लभा प्रार्थना यस्य तथाभूतं-whose desired object is unobtainable. cf. Vikramorvashi. 2.मयाखलुदुर्लभ प्रार्थितयाकथमात्मा विनोदयितव्यः and 26. असुलभ प्रार्थनादु-निवारं मे मनः

Verse 46. बहुविगणयन्-calculating much (upon the future happiness at the end of the curse) आत्मानमात्म-नावलंबे-I cheer up myself by myself i.e. there being nobody to give me courage, I take heart myself. ननु (आमन्त्रेण)-May be as avocative particle कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं etc. अर्थान्तरन्यास very commom expression. cf. Raghu. 14. 65. किंवातवा-त्यंतप्रियोगमेधि हतजीविते. Munusmrite. अत्यंत सुखमश्नुते· H. 4. 73. नायमत्यंतवासोलभ्यते येन केनचित्-Vikramor-

Digitized by Google

vas'i. 42. साक्षात्यंतमदर्शनं नयनयोर्याता. दशा-condition of men. नेमि-Ring or felly of awheel. cf. Raghu. 1. 39, 17. रथनेमिस्वनोन्मुखैः, नेमिवृनयः ॥

Verse 47. शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ (भविष्यति)-my curse will end when Vishnu will rise from His serpent bed. Now Vishnu is supposed to go to bed consisting of the serpent (hence His epithet शेषशायि) on the 11th day of आषाढ and rise again on the 12th of कार्तिक. cf. मनुस्मृतिः-सुप्ते त्वयिजगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदं । विबुद्धे त्वयि बुध्येतसर्वचराचर with this prayer he is to be sent to bed on 11th day of आषाढ and is to be roused on 12th of कार्तिक by the following verses: ब्रह्मेंद्ररुद्राग्नि कुबेरसूर्य सोमादिभिर्वन्दित वन्दनीयः । बुध्यस्वदेवेशजगन्निवास मन्त्रप्रभावेन सुखेन देव ॥ इयं च द्वादशीदेव प्रबोधार्थं निर्मिता ॥ त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यजनिद्रां जगत्पते । त्वयिसुप्ते जगत्सुप्तमुत्थितेचोत्थितंजगत् ॥ and this seems to be the origin of what is observed as चातुर्मास in the Deccan. During these four months great religious ceremonies are observed by almost all classes of Hindus especially by Brahamanas. शार्ङ्ग is the general name for a 'bow' or 'the special bow of Vishnu.' लोचनें मीलयित्वा-Shutting they eyes i.e, silently, without complaining; taking courage. cf. Marathi, expression used in the same sense. डोळे झाकून' विरहगुणितम्-accumalated in separation (on account of non-enjoyment), There is another reading विरहगणित which is equally good meaning 'calculated in separation as having no other occupation;' lovelorn persons will naturally be counting the enjoyment to be enjoyed in future. तंतमाभिलाषम्-Those various enjoyments thought of in mind

Digitized by Google

in separation. निर्वेक्ष्यावः–We shall enjoy. cf. Raghu 6.34. ज्योत्स्नावतीर्निर्विशति प्रदोषान्. also. 12.1;4,51;6.50. Kumar 1.29.परिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु-In nights having full-grown moonlights. cf. Bhatrihari, 3,40. वयं पुण्यारण्येपरिणतशरच्चंद्र किरणैस्त्रियामां नेक्ष्यामः ।

Verse 48. कण्ठलग्ना–कण्ठेलग्ना–Throwing thy arms round the neck so as to have no possibility of my being away and propitiating any other body. किमपि–on some indescribable account. सस्वरं–स्वरेणसहितं यथा तथा adv. loudly. सान्तरहासं–Lauging inwardly (in the sleeves), secret or suppressed laugh, hence with a gentle smile. कितव–cheat, rogue, (used fondly).

Verse 49. एतस्मादभिज्ञानदानात्– (दान–receiving). After receiving the token of recognition given in the preceding verse. कौलीन–Public scandal, something heard from heresay. मय्यविश्वासिनी माभूः–Do not be distrustful with respect to me i.e. (as to whether I am alive or dead) by hearing public report. For they will be saying any thing and everything they like. स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनः–construc.–स्नेहान्विरहे ध्वंसिन आहुस्तत्किमपि–They say that affections die away in separation that is something (not worth minding) Thou needst not mind that hackneyed maxim. किंतुतेऽभोगादिष्ट वस्तून्युपचितरसाःप्रेमराशीभवन्ति–But they with their taste for the desired object, accumulated turn out into a heap of affection i.e. grow more and more in separation. अर्थान्तरन्यास.

Verse 50. आश्वास्य–cheering up. cf. Vikram. 3. तदासंकीर्तनेनाश्वासयाम्यात्मानम्. Raghu. 14.58. आश्वास्यरामावरजासतीं ताम् etc. त्रिनयनवृषेोत्खातकूटात्–cf. 52. P. I. शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपंको पमेयां शोभाम्. साभिज्ञान ग्रहितकुशलैः–साभिज्ञान

यथतथा प्रेषितं कुशलं येषु-In which the message of her doing well is sent along with some mark of recognition. प्रातः कुन्द प्रसवशिथिलम्-(प्रसव-flowers) The flowers of Kunda are very loose and in a conditon to drop down from the stems in the morning. Kunda flower appears to be one of the favourite flowers of the poet also S'akuntala. 519. भ्रमरइव विभाति कुन्दमन्तस्तुषारं परिभोक्तुं नैवशक्तोपिहातुम्.

Verse 51. कच्चित् is used in asking questions. सोम्य is often used in the sense of "good sir, gentle sir," cf. Raghu. 14. 44, and 59 प्रीतोस्मि ते सौम्यचिरायजीव Kumar. 4. 35. Mal. 9. 25. Post. P. I. 49. P. II. 23. व्यवसितम्-Undertaken, consented to do. प्रत्यादेशान्नखलु भवतो धीरतांकल्पयामि-प्रत्यादेशा ते धीरता (जाता) इतिनकल्पयामि (समर्थये)-I do not think that thy gravity results from refusal i. e. I do not think that because thou art grave (silent) thou refusest to do my business. cf. Sakuntala. 6.9. प्रत्यादेशान्त्वजनमनुगंतुं व्यवसितां ॥ निःशब्दोऽपि-Though silent i. e. not giving a reply in the shape of thundering. याचित-When thou art asked (by the chataka bird which is said to drink no other than the rain-water, and which in consequence is eagerly longing for rain. cf. Bhartrihari. 2.121. सूक्ष्माएव पतन्ति चातकमुखे द्विन्नाः पयो बिंदवः, also, Raghu. 5.17. शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥ प्रत्युक्तंहि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव-Because the reply of the good to the supplicant is the execution of the business, i.e.they never wait to give a reply but at once begin to fulfil the request of the mendicant. cf. Vikramorvashi.4.15. स्वार्थान् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव (It is अर्थान्तरन्यास) also. गर्जतिशरदिनवर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनोमेघः नीचोवदति न कुरुते न वदति सुजनःकरोत्येव ॥

Digitized by Google

Verse 52. आत्मनोनुचित–Fit, not lowering they dignity विधुर–love-lorn, helpless. cf. Virkramorvashi. 4.20. मयिच विधुरे भावः कान्ता प्रवृत्ति पराङ्मुखः Sis'upal. 6.29.विधुरबं-धुरबन्धुरमेक्षतमय्यनुकोश बुद्धया–Through compassionate feeling towards me (words implying pity or compassion govern the Locative.) cf. 5.3. भगवन्कामदेवनतेमय्यनुकोशः संभृतश्रीः–full of (or posses-sed of) beauty. विद्युताविप्रयोग–words implying 'separa tion from' are usually construed with the instrumental. cf. Vikram. 4. अयमेकपदेतया वियोग उपगतः–The conclusion here appears so natural on account of the devout prayer of Yaksha in the concluding verse being qvite compatible with his wishes that it would be folly to suppose that the three verses interpolated hereafter are by the same author and besides it would spoil the whole charm of the conclusion.

Digitized by Google

APPENDIX.

IMPORTANT NOTICEABLE POINTS IN THE POEM.

1. Theory of evaporation and rainfall poetically described in verses :—5, 12, 13, 17, 19, 20, 22, 26, and 61. (Part 1.)

For this the following short account might be of some use.

Clouds are masses of vapour, condensed into little drops or vesicles of extreme minuteness like fogs. There is no difference of kind between fogs and clouds. Fogs are clouds resting on ground. To a person enveloped in it a cloud on a mountain appears like a fog. They always result from the condensation of vapour which rises from the earth. The minute drops or vesicles which uniting together form a cloud are supposed to be formed of an infinitely minute hollow bubbles like soap bubbles filled with air which are hotter than the surrounding air. So these vesicles float in the air like so many small balloons. Others again suppose that clouds and fogs consist of extremely minute droplets of water which are retained in the atmosphere by the ascensional force of currents of hot air, just as light powders are raised by the wind ; ordinarily, clouds do not appear to descend but this absence of downward motion is

Digitized by Google

only apparent. In fact, clouds do usually fall slowly but then the lower part is continually dissipated on coming in contact with lower and more heated layers, at the same time the upper part is always increasing from the condensation of new vapours so that from these two actions, clouds appear to retain the same height.

As for the formation of clouds there are many causes which concur in their formation. The usual cause of the formation of clouds is the ascent, into higher regions of the atmosphere, of air laden with aqueous vapour, it thereby expands; being under diminished pressure and in consequence of this expansion it is cooled and this cooling produces a condensation of vapour. Hence it is that high mountains, stopping the currents of air and forcing them to rise, are an abundant source of rain. If the air is dry its temperature would be one degree lower for every 1000 feet. The case is different with moist air. For when the air has ascended so high that its temperature has fallen to dew-point, aqueous vapour is condensed and in consequence of this, heat is liberated. When the dew point is thus attained ond the air is so laden with aqueous vapour that it cannot take up any more of it at that temperature, the cooling due to the ascent and expansion of air causes rain.

When the individual vapour vesicles become larger and heavier by the constant condensation of aqueous vapour and when finally individual vesicles unite, they form regular rops which fall as rain.

Digitized by Google

2. Figures of speech, verses :—

(a) अर्थान्तरन्यास, (Part 1.) 3, 5, 6, 10, 17, 20, 23, 38, 41, 53. (Part 2) 17, 24, 30, 37, 38, 46, 49, and 51.

(b) विषमालंकार. verse 5.

(c) प्रेयालंकार.. verse 6—11.

(d) भाविकालंकार (c).

(e) श्रौतपूर्णोपमालंकार 54.

(f) स्मरणाख्यालंकार. 14 (II)

(g) उदात्तालंकार 12—15.

3. Cloud compared to :—(*a*) The breast of the earth. (*b*) To a lover, 28, 29 and 40. (*c*) to Vishnu, 46. (*d*) to a gallant II. 6. (*e*) to a pleasure mountain II. 14.

4. Clouds lineage. 6.

5. Anxious look at the cloud of wives of persons away from home through confidence of their return. 8.

6. Supposed good omens for a happy and unobstructed journey. 9-11.

7. Historical reference to Kalidasás date according to Mallinath's explanation. 14.

8. Land ejecting peculiar fragrance :—(*a*) After it is ploughed 16. (*b*) After it is burnt 21. (*c*) After the 1st. rain fall. 42.

9. Reversed appearance falling at the foot of a mountain. 19.

10. River compared to woman. 28,29.

Digitized by Google

11. Discription of a country at the approach of rainy season. 23.
12. Discriptive and Imaginative verses. 18,23, 25,26,61.
13. Beautifnl discription of Ujjayini 30-32 and three interpolated verses.
14. Discription of Mahakala. 33-36..
15. Skanda's history. 43-44.
16. Historical reference of Rantideva. 45, ५८ 48.
17. Discription of Himalaya. 52-57.
18. „ „ Kailasa. 58-62.
19. „ „ Alaka. 1-11. & 2 interpolated verses.
20. „ „ Yakshas house. 12-17, P. I. 7.
21. Ideal of woman's beauty. 19.
22. Discription of the condition of his wife 19-21 (in general of a woman separated from a lover.)
23. How she will be found by the cloud, 22,24,30.

Digitized by Google

Digitized by Google

USEFUL BOOKS.

Exhaustive Notes on Shri Harshacharita	
Do Henry Esmond	
Meghaduta—Text with the commentary Mallinath	
Dodd's Beauties of Shakespear.	
Stormonth's Etymological Dictionary. ...	4
Lives of Novelists and Dramatists.	1
Dictionary of Phrase and Frables.	2
Ganot's Physics.	9
Do Natural Philosophy	4
Crabb's English Synonyms	1
Letters of Juniu	2
Carlyle's French Revolution	1
One thousand and one Gems of Prose ...	2
Smile's Invention and Industrial Biography...	3
Do. Thrift	3
Haydn's Domestic Medicine	4
Beeton's Dictionary of Literature, Fine Arts, &c.	4
Merivale's General History of Rome	4
Hall and Knight's Higher Algebra	4
Hall and Steven's Euclid	2
Smith's Dictionary of Antiquities	4
Do. Classical Dictionary	4
Tales of Indian History	1

N. B.—A catalogue of books will be sent on receipt of half anna stamp.

D. V. SADHALE & Co.
Booksellers and Publishers
Kalbadevi Road, Bomb.

Digitized by Google

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

Digitized by Google